

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ

AZƏRBAYCAN DÖVLƏT İQTİSAD UNİVERSİTETİ

BEYNƏLXALQ MAGİSTRATURA VƏ DOKTORANTURA MƏRKƏZİ

**“SƏNAYE MÜƏSSİSƏLƏRİNDƏ MƏHSUL İSTEHSALI UÇOTUNUN
MÜASİR ASPEKTLƏRİ”**

mövzusunda

MAGİSTR DİSSERTASİYASI

Həsənli Şəhla Şahlar qızı

BAKI – 2021-ci il

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ
AZƏRBAYCAN DÖVLƏT İQTİSAD UNİVERSİTETİ
BEYNƏLXALQ MAGİSTRATURA VƏ DOKTORANTURA MƏRKƏZİ

BMDM-in direktoru

i.ü.f.d., dos. Əhmədov Fariz Saleh oğlu

_____ **imza**

“ ___ ” _____ **2021-ci il**

“SƏNAYE MÜƏSSİSƏLƏRİNDƏ MƏHSUL İSTEHSALI UÇOTUNUN
MÜASİR ASPEKTLƏRİ”

mövzusunda

MAGİSTR DİSSERTASİYASI

İxtisasın şifri və adı: 060402 Mühasibat uçotu və audit

İxtisaslaşma: İstehsal sferasında mühasibat uçotu və audit

Qrup: 404

Magistrant:

Həsənli Şəhla Şahlar qızı

_____ **imza**

Elmi Rəhbər:

i.e.n., dos. Salahov Ənvər Sadıx oğlu

_____ **imza**

Proqram Rəhbəri:

i.ü.f.d. Vəliyev Cəbrayıl Xəlil oğlu

_____ **imza**

Kafedra Müdiri:

i.e.d., prof. Kəlbəyev Yaşar Atakişi oğlu

_____ **imza**

BAKİ - 2021

Elm andı

Mən, Həsənli Şəhla Şahlar qızı and içirəm ki, “Sənaye müəssisələrində məhsul istehsalı uçotunun müasir aspektləri” mövzusunda magistr dissertasiyasını elmi əxlaq normalarına və və istinad qaydalarına tam riayət etməklə və istifadə etdiyim bütün mənbələri ədəbiyyat siyahısında əks etdirməklə yazmışam.

“SƏNAYE MÜƏSSİSƏLƏRİNDƏ MƏHSUL İSTEHSALI UÇOTUNUN MÜASİR ASPEKTLƏRİ”

XÜLASƏ

Mövzunun aktuallığı: İqtisadiyyatın ən təməl sahəsi olan sənaye sahələrində məhsul istehsalı və eləcə də onun uçotunun düzgün təşkil edilməsi çox önəmlidir və indiki dövrdə inkişaf etmiş hər bir dövlətin iqtisadiyyatında xüsusi bir yerə sahibdir. Məhz buna görə aktuallıq baxımından demək olar ki, bu mövzu çox əlverişlidir.

Tədqiqat işinin məqsədi istehsal sferalarında məhsul istehsalı uçotunun səmərəli, sərfəli, dəqiq və müasir standartlara uyğunlaşdırıb təşkil etməyin yollarını və faydalarını göstərməkdir.

Tədqiqat işinin obyektı istehsal müəssisələrində materialların, hazır məhsulların uçotu, onların kompüter texnologiyalarına keçirilməsindən ibarətdir.

Tədqiqat metodları: Tədqiqatda istifadə olunan əsas metodlar təhlil, müqayisəli təhlil, analiz və sintezdir.

Tədqiqatın informasiya bazasını müxtəlif müvafiq iqtisadi kitablar, elmi əsərlər, internet saytlarında yerləşdirilmiş məqalələr, müxtəlif mövzuya uyğun dissertasiya işləri, standartlar təşkil edir.

Tədqiqatın məhdudiyyətləri mövzuya aid olan materialların ana dilimizdə çox az olması və əlçatanlığının aşağı olmasıdır.

Tədqiqatın elmi yeniliyi istehsal sferasının müəssisələrində material ehtiyatlarının uçotu məsələlərinin mühasibat uçotu və maliyyə hesabatının beynəlxalq standartlarının çərçivə prinsiplərinə uyğun işlənilib hazırlanmasından və elektron mühasibat uçotu həllinin yerinə yetirilməsindən ibarətdir. Tədqiqat nəticəsində istehsal sferasının müəssisələrində mühasibat uçotunun təkmilləşdirilməsinə dair təkliflər verilmişdir.

Açar sözlər: istehsal sahəsi, sənaye, məhsul istehsalı uçotu, mühasibat uçotu proqramı, təkmilləşdirmə.

“MODERN ASPECTS OF PRODUCTION ACCOUNTING IN INDUSTRIAL ENTERPRISES”

SUMMARY

Relevance of the topic: In the most important sectors of the economy, industrial production, as well as the proper organization of its accounting is very important and has a special place in the economy of any developed country today. That is why this topic is very relevant in terms of relevance.

The aim of the research is to show the ways and benefits of organizing production accounting in the spheres of production in accordance with efficient, cost-effective, accurate and modern standards.

The object of research is the registration of materials, finished products in production facilities, their transfer to computer technology.

Research methods: The main methods used in the research are analysis, comparative analysis, analysis and synthesis.

The information base of the research consists of various relevant economic books, scientific works, articles posted on Internet sites, dissertations on various topics, standards.

The limitations of the research are that there are very few materials on the subject in our native language and they are not readily available.

The scientific novelty of the research is the development of material inventory accounting in the enterprises of the production sphere in accordance with the framework principles of international accounting and financial reporting standards and the implementation of electronic accounting solutions. As a result of the research, proposals were made to improve accounting in the enterprises of the production sphere.

Keywords: production area, industry, production accounting, accounting program, improvement.

İXTİSARLAR VƏ İŞARƏLƏR

ƏDV	Əlavə Dəyər Vergisi
MMUS	Milli Mühasibat Uçotu Standartları
MUBS	Mühasibat Uçotunun Beynəlxalq Standartları
SMMD	Satılan malların maya dəyəri

MÜNDƏRİCAT

GİRİŞ.....	8
I FƏSİL. SƏNAYE MÜƏSSİSƏLƏRİNDƏ MƏHSUL İSTEHSALININ UÇOTUNUN TƏŞKİLİ ƏSASLARI.....	13
1.1. Sənaye müəssisələrində məhsul istehsalının uçotunun iqtisadi mahiyyəti və təşkili prinsipləri.....	13
1.2. İstehsal proseslərinin uçotunun nəzəri, hüquqi və normativ əsasları.....	21
1.3. Məhsul istehsalının uçotunun əhəmiyyəti və vəzifələri.....	28
II FƏSİL. SƏNAYE MÜƏSSİSƏLƏRİNDƏ MƏHSUL İSTEHSALININ UÇOTUNUN MÜASİR VƏZİYYƏTİ.....	34
2.1. Sənaye müəssisələrində məhsul istehsalının maliyyə uçotu aspektləri.....	34
2.2. Sənaye müəssisələrində məhsul istehsalının idarəetmə uçotu aspektləri.....	40
2.3. Material ehtiyatlarının və hazır məhsulun uçotu.....	48
III FƏSİL. SƏNAYE MÜƏSSİSƏLƏRİNDƏ MƏHSUL İSTEHSALININ UÇOTUNUN MÜASİR DÖVRÜN TƏLƏBLƏRİNƏ UYĞUN TƏKMİLLƏŞDİRİLMƏSİ.....	57
3.1. Sənaye müəssisələrində məhsul istehsalının uçotunun təkmilləşdirilməsi istiqamətləri.....	57
3.2. Sənaye müəssisələrində məhsul istehsalının uçotunun müasir standartlara uyğunlaşdırılması məsələləri.....	63
3.3. Sənaye müəssisələrində məhsul istehsalının uçotunda kompüter texnologiyasından istifadə məsələləri.....	66
NƏTİCƏ VƏ TƏKLİFLƏR.....	71
İSTİFADƏ EDİLMİŞ ƏDƏBİYYAT SİYAHISI.....	74
Cədvəllərin siyahısı.....	77

GİRİŞ

Mövzunun aktuallığı: İqtisadiyyat sahəsi ölkənin əsas bünövrəsi hesab olunur. Bununla bağlı aparılan bütün təkmilləşdirmə islahatları və tədbirlər sistemi ölkənin iqtisadi inkişafının yüksəldilməsinə xidmət edir. Sənaye sahəsi də iqtisadiyyatın bir qolu olduğu üçün yenilənməsi və inkişafın yüksəldilməsi hər zaman diqqət mərkəzində olmuşdur. Mühasibat uçotunun mürrəkəb şəkildə təşkil edildiyi sənaye sahələrində xüsusi olaraq ona diqqət yetirilir. Çünki onun inkişafı birbaşa mühasibat uçotunun elmi əsaslarla təyin edilməsini tələb edir. Sənaye sahələrinin əsası məhsul istehsalından keçdiyinə görə onun uçotu da ən aktual məsələlərdən biri hesab olunur. Məhsul istehsalının uçotunun aparılmasında məqsəd satılmaq üçün hazırlanmış məhsulların, onların tərkibinə daxil olan materialların və eləcə də digər xərclərin birləşdirilməsi nəticəsində maya dəyərinin müəyyən edilməsindən ibarətdir. Qısa desək, istehsala nəzarətin güclü təşkil edilməsi maya qiymətini aşağı salacaqdır. İstehsalatda baş verən bütün əməliyyatlara daim nəzarət edilməsi anbar və mal-material qalıqlarının hesabat dövründə düzgün təşkil edilməsinə şərait yaradır. Yəni istehsalat fasiləsiz olaraq sistemli şəkildə çalışmalıdır. Əlbəttə ki, sistemli şəkildə istehsal uçotunun təşkil edilməsində əsas şərt onu daim müasir vəziyyətə uyğun şəkildə tənzimləməkdir. Məhsul istehsalı ilə məşğul olan müəssisələrdə qurulan maliyyə uçotunun funksiya və prinsiplərinə nəzər salsaq aydın olur ki, burada əsas məqsəd baş vermiş xərclərin uçotu, istehsal olunmuş məhsullara nəzarət ön plandadır. Çünki istehsal ilə baş vermiş xərclər obyektiv və eləcə də heç bir qərəz olmadan qeydiyyatla alınmalıdır. İstehsal prosesinə cəlb olunan bütün vəsaitlər daim diqqət mərkəzində olmalı və baş vermiş nəticələri düzgün qiymətləndirilməlidir. Eləcə də hal-hazırda istehsal olunmuş məhsul növlərinin keyfiyyəti və kəmiyyətinin qərəssiz şəkildə uçotda əks olunması onun prinsiplərindən biridir. Beynəlxalq standartlara cavab verən və uçotun təşkilini rahatlaşdıran proqramlardan istifadə edilməsi olduqca məqbul hal hesab olunur. Nəzərə alsaq ki, 2020-ci ilin sonundan başlayaraq dünya eləcə də ölkəmiz pandemiya dövrünü yaşadığı üçün uzaq məsafələrdən ən mürəkkəb uçotu belə təşkil

etməyin yolu mühasibat uçotu proqramlardan istifadəyə əsaslanır. Bu baxımdan sənayedə istehsal uçotunun müasir aspektlərə düzgün yanaşılması ən aktual hadisələrdən biri kimi qeyd olunur.

Problemin qoyuluşu və öyrənilməsi vəziyyəti: İstehsal sahələrinə məxsus olan müəssisə və təşkilatlarda uçotun tətbiq edilməsi başda müəssisə rəhbəri olmaqla xarici istifadəçiləri də yaxından maraqlandırır. Çünki məhsul istehsalına yatırılacaq investisiya onun uçotdakı məlumatlardan istifadə edilməsi ilə başlanılır. Məhsul istehsalı uçotunun qarşısında bir çox vəzifələr dayanır. Bu vəzifələrin təşkili isə idarəetmə uçotu və maliyyə uçotunun düzgün tədqiq edilməsinə əsaslanır. Bunların qarşılıqlı əlaqəsi nəticəsində uçot yerinə yetirilir.

Məhsul istehsalı uçotunun müasir aspektləri dedikdə onun beynəlxalq standartların tələblərinə cavab verən şəkildə təşkil edilməsi mənasına gəlir. Aydındır ki, uçot ta qədimdən mövcuddur və indiki dövrdə dəyişən sadəcə onun aparılma üsulu və vəziyyətidir. Bu elmi işdə məhsul istehsalı uçotunun aparılma qaydasına toxunulacaqdır və həmçinin onun müasir kompüter texnologiyasına keçidinin prinsiplərindən bəhs ediləcəkdir. Onun nəzəri cəhətdən tədqiq edilməsində A.R.Kərimovun, A.S.İsayevin, Q.Ə.Abbasovun, S.M.Səbzəliyevin, Ə.S.Salahovun və başqalarının adın çəkə bilərik. Eyni zamanda xarici tədqiqatçıların da fikirləri bu mövzuda kifayət qədər olmuşdur. Bunlara isə Kuvaldina T.B, Kondrakov N.P, Y.V Sokolov, Kwan L.H və s. misal gətirə bilərik. Lakin kifayət qədər tədqiqatçıların olmasına baxmayaraq hələ də istehsal uçotunun bəzi nüanslarında çatışmamazlıqlar mövcuddur. İstehsal olunan məhsulun üzərinə daxil olan materialların idxalı zamanı gömrük dəyər ilə invoice dəyəri arasında yaranan fərq nəticə etibarı ilə məhsulun maya dəyərinnin də dəyişilməsinə səbəb olur. Bu baxımdan gömrük və vergi tədqiqatlarının araşdırılması uçotun da düzgün tərtib edilməsinə şərait yaradacaqdır.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri. Tədqiqatı aparılmış mövzumuz olduqca unikal və əhatəli bir mövzudur. Bu baxımından onun hər tərəfli izah edilməsinin əhatə dairəsi olduca genişdir. İstehsal uçotunun tərkib hissələrinə nəzər yetirsək görürük ki, burada əsasən məhsulun maya dəyəri və onu əmələ gətirən xərclərin uçotu ön

plana çıxarılıbdır. Həmçinin burada əsas məqsəd materialların bir neçə metodla istifadə edərək maya dəyərini müəyyən edilməsindən ibarətdir.

Uçotun müasir aspektləri isə indiki zamanın ən aktual mövzularından biri hesab edilir. İş çoxluğunu nəzərə alaraq minimum vaxtla uçotun düzgün təşkil edilməsi hər bir məsul şəxs üçün çox önəmli faktordur. Buna görə də müasir mühasibat uçotu proqramlarından geniş istifadə edilməsi artıq heç kəsə təəccüblü görsənmir. Bundan əlavə isə beynəlxalq mühasibat uçotu standartlarından istifadə edilməsində ön plana çəkilibdir. Həmçinin müasir şəraitə uyğun mühasibat uçotunun tənziplənməsi və təkmilləşdirilməsi məsələlərinə toxunulmuş, müəyyən təkliflər irəli sürülmüşdür.

Tədqiqatın obyektı və predmeti. Tədqiq edilən mövzunun obyekt və predmeti uçotunun təşkili ilə bağlı məsələlərdir. Obyekt dedikdə burada istehsal uçotunun məqsəd və vəzifələri, predmeti dedikdə isə onun müəssisələrdə təşkil edilməsi nəzərdə tutulur. Həmçinin uçotun təşkil olunmasında və qeydiyyatında müxtəlif mühasibat uçotu proqramları və “bulud texnologiyasından” bəhs edilmişdir.

Tədqiqatın nəzəri və metodoloji əsasları. Tədqiqat işində yerli ö cümlədən xarici tədqiqatçı və alimlərin mülahizələri əsas götürülmüşdür. O cümlədən keçmiş illərdə yazılmış dissertasiya işləri, müxtəlif məqalələr və jurnallardakı yazılara istinad edilmişdir. Bundan əlavə digər normativ-hüquqi sənədlərdən əlavə şərhlər verilmişdir.

Tətbiq olunan tədqiqat metodları. Hər hansı bir mövzunu araşdırarkən, ilk öncə həmin mövzu ətrafında birləşən məlumat vasitələrini ciddi araşdırmaq lazımdır. Müasir uçotun effektiv üstünlüklərindən bəhs edilən bu məqalədə əsas metod təhlil metodu olacaqdır. Bu metod vasitəsilə biz hər iki mühasibat uçotunun təşkil edilməsinin təhlili aparılmışdır. Ənənəvi uçotda olan mənfi xüsusiyyətlər və çatışmazlıqlar təhlil olunaraq, onların aradan qaldırılması yolları kompüterləşdirilmiş uçotda göstərilir. Təhlil metodunun ikinci hissəsi isə təhlili aparılan məlumat və faktların araşdırılması və analiz edilməsidir. Analiz metodu müasir uçotun üstün cəhətlərini daha aydın şəkildə göstərməyə nail olur. Aydındır ki, analiz metodu ilə qarşılıqlı təsirdə olan sintez metodu isə alınmış məlumatların

birdirildirməsi və əlaqələrinin müəyyən edilməsini təmin edir. Növbəti metod induksiya və deduksiya metodlarıdır. Bunlar isə analiz və sintez metodları kimi daim bir-biri ilə əlaqədədir. Demək olar ki, bu iki metodu ayrı-ayrılıqda görmək mümkün deyildir. Alınmış məlumatların dəqiq şəkildə tədqiqinin aparılması induksiya metodu vasitəsilə həyata keçirilir. Yəni mühasibat uçotunun kompüterləşdirilməsinin üstünlüyündən yola çıxaraq, onun bütöv bir iqtisadiyyata necə müsbət təsir etdiyi göstərilir. Bütün bu fikirlər müasir günün reallıqlarına uyğun olaraq əsaslandırılmışdır. Real faktların nəzəri biliklərə ötürülməsi isə deduksiya metodu vasitəsi ilə aşkara çıxarılmışdır.

Tədqiqatın informasiya bazası. Tədqiqatımızın informasiya bazası həm hüquqi-normativ, həm də digər elmi işlərə əsaslanmış bazadır. Burada mühasibat uçotuna aid qanun və onun maddələrindən istifadə olunmuşdur. Həmçinin müxtəlif illərdə yazılmış elmi işlər, məqalələr və kitablardan istifadə olunmuşdur.

Tədqiqatın məhdudiyyətləri. Tədqiqatın məhdudiyyətləri mövzuya aid olan materialların ana dilimizdə çox az olması və əlçatanlığının aşağı olmasıdır.

Tədqiqatın elmi yeniliyi. İstehsal sferasının müəssisələrində material ehtiyatlarının uçotu məsələlərinin mühasibat uçotu və maliyyə hesabatının beynəlxalq standartlarının çərçivə prinsiplərinə uyğun işlənilib hazırlanmasından və elektron mühasibat uçotu həllinin yerinə yetirilməsindən ibarətdir. Tədqiqat nəticəsində istehsal sferasının müəssisələrində mühasibat uçotunun təkmilləşdirilməsinə dair təkliflər verilmişdir.

Nəticələrin praktik əhəmiyyəti və tətbiqi sahələri. Tədqiqatı aparılan mövzunun ən əhəmiyyətli praktiki nəticəsi olaraq məhsul istehsalı uçotunun və ondan irəli gələn digər vacib məsələlərin qanunlara, normativ-hüquqi aktlara və beynəlxalq standartlara uyğunluğunun təmin edilməsindən ibarət olduğudur. Bundan əlavə artıq müəssisələrin ənənəvi mühasibat uçotunda yaşadıkları problemlər və çatışmazlıqla göstərilmişdir. Dissertasiya işində elmi-texniki tərəqinin artıq uçot əməliyyatlarına da təsiri geniş şəkildə izah olunmuşdur. Kompüterləşmiş uçotun və uçot proqramlarında istehsal uçotun aparılmasının

üstünlükləri araşdırılmış, müvafiq təkliflər irəli sürülmüşdür. Yazılan dissertasiya işindən bu mövzuyla əlaqəli olan məqalələrdə, müxtəlif elmi işlərdə istifadə olunması məqsədəuyğun hesab edilə bilər.

I FƏSİL. SƏNAYE MÜƏSSİSƏLƏRİNDƏ MƏHSUL İSTEHSALININ UÇOTUNUN TƏŞKİLİ ƏSASLARI

1.1 Sənaye müəssisələrində məhsul istehsalının uçotunun iqtisadi mahiyyəti və təşkili prinsipləri

Məlumdur ki, heç bir ölkəni iqtisadiyyatsız təsəvvür etmək olmaz. İqtisadiyyat dövlətin tacı hesab oluna bilər. Çünki bütün uğurlu addımlar sırf yüksək iqtisadi göstəricilər sayəsində atılır. Onun sayəsində cəmiyyət öz yaşayışını təmin edir. İqtisadiyyat böyük anlayışdır və özünün daxilində bir neçə sahələrə bölünür. Sənaye sahəsi bütöv bir iqtisadiyyatın ən populyar və öndəgedən sahələrindəndir. Sənaye əmək üçün lazım olan müxtəlif alətləri, əşyaları və çoxmiqyaslı şəkildə istifadə olunan malların böyük bir hissəsinin yaradıcısıdır. Bu sahədə bütün müəssisələrə lazım olacaq avadanlıqlar, maşınlar, qurğular və s. hazırlanır, təbii sərvətlər yerin təkindən çıxarılır, xammallar emal olunur və hər bir insanın istifadə etdiyi əşyalar və mallar istehsal olunaraq lazımi yerlərə təqdim olunur. Məhz buna görə də təsadüfi deyil ki, sənaye bir sıra ölkələrin iqtisadi siyasətinin əsasını təşkil edir. Bir çox ölkələrin makroiqtisadi göstəricilərinə diqqət yetirsək görərik ki, sənaye sahəsinin payı digər sahələrə nisbətən çoxluq təşkil edir. Eləcə də milli iqtisadiyyatımızda bu sahə qabaqcıl yerlərdən birini tutur. Məlumdur ki, Azərbaycanda neft və qaz sahəsinin xüsusi çəkisi yüksəkdir. Neft-qaz sahəsində olan gəlirlilik asılılığının azadılması, qeyri-neft sektorunun inkişafı üçün sənaye sahəsi böyük rol oynayır. Ölkəmizdə sənayenin inkişafı üçün kifayət qədər təbii ehtiyatlar, əmək ehtiyatları, kadrlar var və dövlətin dəstəyi ilə onun inkişafı yüksək sürətlə irəliləyir.

1) Sənaye sahələri iki seqmentə bölünür: hasiledici və emal.

Hasiledici bölmədə yalnız 1 mərhələdən ibarət olur. Şirkət hər hansı bir məhsulu, məsələn mineral çıxaracaqsa o zaman onu müəyyən formaya salmalıdır ki, müştəriyə çatdıra bilsin. Yox, əgər dediyimiz mineralların emalını həyata keçiriləcəksə o zaman istehsal daha mürəkkəb olacaq. Xammallardan istifadə etməklə məhsul yarımfabrikata və ya hazır məhsula çevriləcək. Ümumiyyətlə emal sahəsində hər zaman bitməmiş məhsullar olur. Onlar materiallar və xammallar, o cümlədə mexaniki və ya texniki yollarla hazır məhsul formasına gətirilir.

2) İşlədiyi vaxtlara görə: müəssisələr işlədiyi vaxta görə il ərzində fasiləsiz olaraq fəaliyyət göstərən (toxuculuqla məşğul olan sexlər, neft çıxaran mədənlər), müəyyən vaxtlarda fasilə ilə fəaliyyət göstərən (maşınqayırma zavodları) və fəsillərə uyğun işləyən (tərəvəzçilik) müəssisələrə bölünür.

3) İstehsalın təşkil olunması baxımında 3 yerə bölünür:

Dəstəli

Fərdi

Axınlı

Müxtəliflikləri nəzərə almasaq məhsul istehsalın təşkili üç hissəyə bölünür. Bunlara dəstəli, axınlı və fərdi formaları göstərmək olar. Tədqiqatlar göstərir ki, məhsul istehsalının təşkilində bu üç formalardan ən əlverişlisi axınlı üsuldur. Bu forma texnologiya baxımından yaxşı təhciz olunmuş müəssisələrdə proseslərin vaxt baxımından ardıcıl təkrarlanmasına yönəlir. Bu üsulun bir çox vacib nüansları vardır. Bunlardan bəzilərini qeyd edək:

1) istehsal müxtəlif hissələrə düzgün şəkildə bölünməlidir ki, onun mövcud olması üçün ona çəkilən zaman bir biri ilə eynilik təşkil etsin;

2) istehsal üçün tələb olunan texnoloji avadanlıqlar ardıcıl sürətdə yerinə yetirilsin;

3) müəyyən mərhələlərdə istehsal olunan alətlər fasilə vermədən digərinə ötürülsün və s.

Qeyd edək ki, axınlı üsul sənayə sahəsinin maşınqayırma, yeyinti və digər yüngül sahələrdə daha çox istifadə edilir. Tədqiqatlar göstərir ki, 70%-dən çox maşınqayırma sahəsində istifadə edilir. Axınlı üsulun sənayedə məhsul istehsalının təşkilində istifadəsinin bu qədər çox faizli olmasının səbəbi avtomatlaşmış və yüksək ixtisaslaşmış maşınlardan və texnoloji avadanlıqlardan böyük səviyyədə istifadə etməyin mümkünlüyüdür. İstehsal üçün bütün proseslər burada xəttidir. Yəni proseslər bir-biri ilə çox güclü bağlıdır və nəqliyyat vasitələri əməliyyatların icrası üçün müxtəlif iş yerlərinin cəmini əks etdirir. Belə olduqda əmək

məhsuldarlığı yüksəlir, istehsal olunan məhsula sərf edilən zaman qısalır və maya dəyəri aşağı düşür. (Rzayev Q.R., 2009.)

Məhsul istehsalının təşkilində dəstəli formanın özünəməxsus xüsusiyyətləri vardır. İlk öncə qeyd etmək lazımdır ki, burada materiallar hissə-hissə istehsala göndərilir. Müxtəlif növ materiallar eyni anda emal edilir. Bunların hazırlanması üçün müxtəlif iş yerləri əməliyyatlara cəlb olunur. Avtomatlaşdırılmış və ixtisaslaşdırılmış vasitələrdən əlavə hərtərəfli vasitələrdən də geniş miqyasda istifadə edilir. Bu vasitələrin istifadə olunması üçün yüksək ixtisaslaşmış işçi qüvvəsi cəlb edilir. Və ən sonuncu üsul fərdi üsul haqqında danışdıqda isə fərqləndirici əlamətləri burada özünə büruzə verəcəkdir. Burada daha çox işçilərin əl əməyindən istifadə olunur. Ehtiyatların kəmiyyətinin yüksək və bitməyən istehsalın həcmnin böyük olmasına görə texniki və maddi cəhətdə istehsalın təşkili mürəkkəb olur. Buna görə də məhsul istehsalının təşkilinin fərdi üsulunda satış və istehsal xərcləri digərlərinə nisbətən yüksək olur. Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi daha çox əl əməyindən istifadə olunduğu üçün avadanlıq və vasitələrdən istifadə aşağıdır. (Abbasov Q.Ə., 2017)

Müəssisələrdə məhsul istehsalında uçotun səmərəli şəkildə təşkil olunması iqtisadiyyatın inkişafı üçün əsas şərtlərdən biridir. Rusiyalı alimlərin araşdırmalarında belə qeyd olunur ki, istehsal müəssisələrində uçota fərqli və özəl bir sahə kimi yanaşmaq lazımdır. Bildiyimiz kimi mühasibat uçotu maliyyənin bölməsidir və müəssisənin iqtisadi inkişafının müəyyən edilməsində müvafiq sahə üzrə təhsilə malik olan, ixtisaslaşmış şəxslərin hazırladığı hesabatlarla qiymətləndirmə aparılır. Mühasib xüsusi metodlardan (buraya aiddir: analitik və sintetik) istifadə edir və balansı yaradır. Bu balans və digər hazırladığı hesabatlar həm müəssisənin rəhbəri üçün, həm də xarici istifadəçilər, yəni investorlar, kreditorlar və s. üçün lazımlı bir informasiyadır. Bu şəxslər həmin informasiyadan istifadə edərək müəssisə haqqında müəyyən qərarlar verirlər. Məsələn, müəssisənin rəhbəri uçot məlumatlarından istifadə edərək istehsalı necə inkişaf etdirəcəyini düşünür. Bunun üçün xüsusi biznes planlar hazırlayır. Xarici istifadəçilər də istehsal

müəssisəsinə investisiya yatırımın edib-etməməsinə qərar verirlər. Müəssisələrdə, o cümlədən, bazar iqtisadiyyatında uçotun aydın, dəqiq və səmərəli şəkildə təşkil olunmasına böyük önəm verilir. Müəssisələrdə istehsalın təşkilində bir çox elementlər birləşir. Buraya əməyin təşkil olunması, işçilərin və avadanlıqların düzgün yerləşdirilməsi, xammal, material, yarımfabrikatların istifadəsi yolu və digər sahələrdə əməliyyatların əlaqələndirilməsi yolları başa düşülür. İstehsal strukturlu müəssisələrdə istehsal 2 tipdə təşkil olunur. Bunlardan biri axındır, digəri isə qeyri-axın. Axın forması dedikdə məhsul istehsalında istifadə olunan hər bir iş yeri və avadanlıq texnoloji xətt üzrə tətbiq olunur. Məhsul istehsalına aid olacaq bütün əməliyyatlar bütöv şəkildə təmin olunur. (Sadıqov Ə.A., və başqaları, 2012)

Qeyri-axın forması axından fərqli olaraq burada avadanlıqlar tam şəkildə yerləşdirilmir. Bu formada avadanlıqlar qrup halında yerləşdirildiyi üçün istehsalat üsulu əsas və köməkçi olmaqla iki hissəyə bölünür. Əsas bölmənin vəzifəsi məhsulun daxili hissələrinin, onun formasının dəyişdirilməsidir. Köməkçi bölmə isə əsas istehsalata bir növ yardım xarakterli şəkildə təsir göstərir. Onun daha yaxşı və rahat fəaliyyəti üçün yardım edir. Onların məhsulun hazır vəziyyətə gətirilməsi prosesində payları yoxdur. Lakin əsas istehsalat köməkçi və xidmətedici bölmə olmadan fəaliyyət göstərə bilməzlər.

Bildiyimiz kimi sənaye sahəsi istehsal sahəsinin bir qoludur. Ona görə də sənaye sahəsi dedikdə ağıla ilk olaraq məhsul istehsalı gəlir. İstehsal ilə məşğul olan müəssisələrin əsas əməliyyat ardıcılığı lazım olacaq materialları alıb daha sonra işə başlamaqdır. Lakin burada bəzi istisnalar da ola bilər. Məsələn, faydalı qazıntıni hasil etməklə məşğul olan bir müəssisə (məsəl üçün şaxta) onu heç bir təchizatçıdan almır. Onlar birbaşa yerin təkindən çıxarılır. Artıq burada hasil olan sərvətlər hazır məhsul hesab olunur. Şaxta sayəsində çıxarılan bu faydalı qazıntılar artıq mühasibatlıq şöbəsində “Hazır məhsul” kimi uçotda qeyd olunacaqdır. Məlumdur ki, bütün sahələrin, eləcə də, sənaye sahəsinə məhsul istehsalı uçotunun təşkili “Mühasibat uçotu haqqında Qanun”a əsaslanır.

Sənaye müəssisələrində mühasibat uçotunun qarşısında bir sıra mühüm vəzifələr durur. Bir çox iqtisadçı alimlərin fikirlərinə əsaslanaraq istehsal edilən məhsul növlərindən asılı olmayaraq sənayedə uçot sadalayacağımız problemlərin həllinə fokuslanır:

- ✓ Müəssisənin daxilində baş verən prosesləri, o cümlədən iqtisadi inkişaf dinamikası barədə ətraflı məlumat toplamaq;
- ✓ Müəssisənin mühasibat balansına nəzarət. Qəbul edilmiş qayda-qanunlara əsasən;
- ✓ Uçotun göstəricilərini təhlil etməklə istehsalın səmərəli şəkildə baş verməsini təmin etmək.

Sadaladığımız prinsiplər mühasibat uçotunun tətbiq etdiyi qaydalara, qanunverici sənədlərə həmçinin müəssisənin daxilindəki qaydalara uyğun tətbiq edilməlidir.

Sənaye müəssisələrində uçot çox dəqiq və səmərəli şəkildə tətbiq olunmalıdır. O, müəssisədəki işlər barədə vacib olan məlumatları toplamalı, həmçinin bütün əməliyyat fəaliyyətləri üzrə nəzarət sistemini yerinə yetirməlidir. Məhsul istehsalı zaman mühasibat uçotu elə əlverişli şəkildə təmin olunmalıdır ki, müəssisədə vəsaitdən və əməkdən az şəkildə istifadə olunsun, lakin bununla belə nəticə yüksək səviyyədə təmin olunsun. Buna nail olmaq üçün bir sıra şərtlərə əməl etmək lazımdır:

- ✓ müəssisədə istehsal prosesini dərin şəkildə araşdırmaq;
- ✓ mühasibat uçotu haqqında olan qanunları və aktların öyrənilməsi;
- ✓ istifadə olunacaq uçot haqqındakı bilgiləri ölçü və xüsusiyyətlərini dəqiq müəyyən edilməsi;
- ✓ uçotun xüsusiyyətlərini baş mühasibatlıqdan müəssisənin digər mühasibat şöələrinə düzgün şəkildə paylamaq.

Bizim fikrimizcə sadaladıqlarımızdan belə ümumi nəticəyə gəlmək olar ki, sənaye müəssisələrində istehsalın funksiyaları ilə dərinlən tanış olunmasa o zaman uçotu səmərəli şəkildə qurmaq mümkün olmayacaqdır. Belə olan halda müəssisə rəhbərinə

idarəetmə ilə bağlı məlumatların çatdırılmasına imkan olmayacaq. Mühasibat uçotu üçün qəbul olunmuş qərarların müddəalarına riayət olunmazsa istehsalın uçotunu həmin qərarların tələbi şəklində reallaşdırmaq olmaz. (Abbasov. Q.Ə., 2017)

Bazar iqtisadiyyatı bu günə qədər bir çox mərhələlərdən keçmişdir. Çağdaş dövrdə iqtisadiyyatın yüksəlişi, təsərrüfatda məhsul istehsalı prosesinin başqa formalarda təzahür etməsi ilə əlaqədar olaraq iqtisadi siyasətin əmələ gəlməsində uçotun nəzəriyyəsi və onun tətbiq olunması istiqamətini dəyişdirir. Buna görə də müəssisələr, firmalar və digər təşkilatlar bu məhsul istehsalında mühasibat uçotunun dəyişən nəzəri əsaslarına böyük maraq göstərirlər və öz sistemlərini bu istiqamətdə aparmağa çalışırlar. İstehsal prosesində uçotun nəzəriyyəsi və təcrübədə tətbiq olunması mütəxəssislərin daim diqqət mərkəzində olmuşdur. Bu da öz növbəsində təsərrüfatda baş verəcək vəziyyətin təyin olunmasına, qiymətləndirilməsinə və elmi cəhətdən proqnozlaşdırma texnologiyasının öyrənilməsinə səbəb olur. (Rzayev Q.R., 2009)

Əvvəlki dövrlərə nəzər salsaq uçotun istehsal prosesindəki vəziyyəti indiki, yəni müasir dövrdəkindən fərqlənir. Keçmiş dövrdə mühasibat uçotu müəssisənin rəhbərini ona lazım olacaq məlumatlarla təmin edirdi. Lakin bu informasiyalar çox məxfi şəkildə olmuşdur. Müəssisənin sahib olduqları ilə sahibkar arasında məhdudiyyətlər olmamışdır. Lazım olacaq hesabatlar və onların müddətləri üçün təyin olunacaq dövr haqqında heç bir fikir formalaşmamışdır. Tələb olunandan çox pul növlərinin olması ikili sistemdə çətinliklər törətmişdir. Bu kimi nüansları hələ daha çox sadalaya bilərik. Lakin mühasibat uçotunun banisi hesab olunan Luka Paçollinin uçotda əsaslı dəyişikliklər etməsinə görə sənayedə və digər sahələrdə inkişaf baş vermiş, kapitalda eləcə də mənfəətdə bölgülər təyin olunmuş, brijalar fəaliyyət göstərmişdir. Buna görə də mühasibin vəzifə və fəaliyyətləri ixtisaslaşmış və inkişafa doğru meyillənmişdir.

Bütün cəmiyyətlərdə inkişafın sürətlənməsinin və fəaliyyətin genişlənməsində maddi istehsal çox mühüm və böyük rol oynayır. İnsanlar yaşamaq üçün daim

məhsullar istehsal edir və öz lazımı tələbatlarını ödəməyə çalışırlar. Buna görə də intensiv və fasiləsiz şəkildə lazım olacaq xammalları, avadanlıq və maşınları, istehsal prosesində istifadə olunacaq alətləri və s. istehsal etməlidirlər. İstehsal sözünün mənasını daha dərindən araşdırsaq görürük ki, o, bütün məhsulun dövr etməsinin başlanğıcında durur. Yəni, təkrar prosesin vacib bölməsidir. İstənilən məhsul istehsal olunur, hazır formaya gətirilir və daha sonra insanlar tərəfindən mənimsənilir. Sadaladığımız bu üç mərhələ bir-biri ilə sıx və ayırılmaz şəkildə bağlıdır (Ağayev A.A., Cavadov C.C., və Məmmədov M.M., 2019).

Təsərrüfatda istehsal prosesi haqqında düzgün qərarlar vermək üçün proses haqqında geniş məlumatları əldə etmək lazım gəlir. Bunun üçün proseslərdəki qeydə alınmış hadisələri nəzərdə tutan uçot sistemi təşkil edilir. Bu sistemin yaranması istehsalın idarə olunmasında, təsərrüfatda rəhbərliyə lazım olacaq məlumatların əldə olunmasında çox böyük rola malikdir. İstehsal prosesinin vəziyyəti haqqında məlumatların əldə olunmasında, onlara nəzarət sistemin təmin olunmasında və digər mərhələlərdə miqdar göstəricələrin təyin olunmasından başlanılır.

Bildiyimiz kimi istehsal sferalarında məhsul istehsalı üçün material ehtiyatlarının uçotu mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Bu uçotun aparılması böyük dəqiqlik tələb etdiyi üçün çox əmək tutumlu hesab olunur. Mühasibat uçotunun prinsiplərindən biri ardıcılıqdır ki bu da materialların uçotunda tətbiq olunur. Materiallar alınır, anbarlara tədarük edilir və istifadə olunduqca silinmə baş verir və bu proses davamlı olaraq həyata keçirilir. Bu barədə növbəti fəsilimizdə geniş izah olunacaqdır.

Sənayedə məhsul istehsalı çox böyük anlayışları özündə birləşdirir. Məhsul istehsalı dedikdə insanların, bütövlükdə cəmiyyətin özünə lazım və vacib olan nemətlərin yaradılmasıdır. Yəni istehsalın təşkil olunması cəmiyyətlə sıx bağlıdır. Nə istehsal cəmiyyətsiz (əməksiz), nədə ki, cəmiyyət istehsalsız mövcud ola bilməz. Qeyd etmək lazımdır ki, istehsal üçün ilk növbədə insan, daha sonra istifadə olunacaq əmək cisimləri və aləti olmalıdır. Bir məhsul istehsal edilərkən orada bir çox müəssisələr birləşir. Oxşar tələbatı istehsal edən müəssisələr birləşərək böyük

təsərrüfat yaradırlar. Məhsul istehsalı maddi, qeyri-maddi olmaqla iki yerə bölünür. 2 tip olmasına baxmayaraq ikisinin də oxşar cəhəti var: istehsal nə qədər çox mürəkkəbdirsə, bu sahələrin hər biri o qədər qəliz və çoxşaxəli olur. Məsələn bir tankın hazırlanması üçün çoxlu miqdarda materiallardan istifadə olunur. Bunlardan biri çatışmadıqda məhsul istehsalı baş tutmur. Qısa olaraq qeyd edək ki, maddi istehsal insan həyatının ən mühüm elementidir. Çünki onun tələbatını ödəyən hər şey burada istehsal olunur. (Abbasov Q.Ə., 2017)

Məhsul istehsalının təşkili dedikdə istehsalın həyata keçirilməsi başa düşülür. Müəssisələrdə eləcə də onun müxtəlif təsərrüfat sahələrində məhsul istehsal prosesi müəssisənin fəaliyyətindən asılıdır. Başqa sözlə desək, məhsul istehsalının təşkili istehsalının maddi unsuru ilə canlı qüvvənin bir-biri ilə sıx münasibətini təmin edən tədbirlərdir. Bu təşkilətmə prosesi ehtiyatlardan qənaətcil istifadə etməklə maksimum müsbət nəticəyə istiqamətlənməyə xidmət edir. Qısaca deyə bilərik ki, təşkilətmə müəssisədə ən vacib vəzifələrdən biridir.

Bilirik ki, artıq müasir dövrdə hər bir sahə o cümlədən istehsal sahəsi də məhsul istehsalında və onun təşkilində yeniliklər edərək istehsalı minimum qüvvə ilə maksimum nəticəyə gətirib çıxarmaq kimi məqsədi var. Yəni istehsal təşkili müəssisədə özlüyündə bir praktik prosesdir. O, işçilərin bacarığını, təcrübələrinin daha da artırılmasını inkişaf etdirmək üçün fəaliyyət göstərir. Lakin qeyd etmək lazımdır ki, istehsalın təşkili prosesinə subyektiv yanaşılmalıdır.

Məhsul istehsalının təşkilinin prinsipləri vardır:

- ✓ ***mütənəsiblik***- bu prinsip qısaca bərabərlik prinsipi adlanır. Yəni müəyyən zaman çərçivəsində lazım olan məhsuldarlığa çatmaqdır.
- ✓ ***fasiləsizlik***- yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi məhsul istehsalına cəlb olunan materiallar zaman itirmədən fasiləsiz şəkildə istehsala qoşulmağıdır.
- ✓ ***ahəngdarlıq***- bu prinsip isə ardıcılığın düzgün şəkildə təmin olunmasıdır.
- ✓ ***ixtisaslaşma***- burada isə əməyin düzgün şəkildə bölünməsi nəzərdə tutulur. Yəni bir-biri ilə bağlı olan sahə və iş yerlərinin vəhdəti təşkil olunur.

- ✓ **düzxətlilik**- prinsip özlüyündə material və xammalın hazır məhsula çevrilənə qədər nəzərdə tutulmuş ən qısa məsafəni təmin etməkdir.

Sənaye müəssisələrində mühasibat uçotunun qarşısında bir çox vəzifələr durur. Müəssisədə daim baş verən biznes əməliyyatları və onun necə inkişaf etdirilməsi barədə etibarlı və dəqiq məlumatların əldə olunması, bunun istiqamətində məhsul istehsalının daha da irəliləyiş göstərməsi mühasibat uçotunun üzərinə düşür. Məhsul istehsalının uçotunda əməliyyatların yeni hesablar planında əsas bölməsidir iyirminci bölmədir. 20-ci bölmədə xammal və ehtiyatların müxtəlif cür növləri üzrə proses və əməliyyatlar öz əksini tapır. İstehsalın uçotunun digər hesabı isə istehsal məsrəfləri hesabıdır. Burada məhsul istehsalının vacib prosesləri öz əksini tapır. Bu hesablar sənaye müəssisələrində məhsul istehsalının uçotunun xərclər əməliyyatlarını əks etdirir.

1.2 İstehsal proseslərinin uçotunun nəzəri, hüquqi və normativ əsasları

İstehsal - cəmiyyətin inkişaf etməsi və onların tələbatlarının ödənilməsi üçün baş verəcək proseslərin ümumiləşmiş cəmidir. İstehsal demək olar ki, insan həyatının bütün mərhələlərində mövcuddur. İnsanla təbiət ümumiyyətlə daim bir-biri ilə əlaqədə olublar. Müəssisələrin fəaliyyətində ən əsas və vacib gedişat istehsal prosesinin təşkil olunmasıdır. Proses zamanı müəssisə öz bazasında olan vasitələrdən, materiallardan, o cümlədən, işçi qüvvəsindən və maliyyə vasitələrindən istifadə edir. Bu isə öz növbəsində istehsal prosesində istehsal olunmuş məhsulun maya dəyərinin müəyyən edilməsində böyük rol oynayır. Ümumi baxımdan demək olar ki, istehsal prosesi iki tərkib hissəsindən ibarətdir. Bunlar təbii və əmək tərkib hissəsidir. İstehsal prosesində əmək hissəsi çox mürəkkəb prosesdir. İstehsal prosesində ən çox pay əməyin üzərinə düşür.

Əmək prosesi dedikdə işçi qüvvəsinin cisimlərdən istifadə edərək müəyyən bir tələbatın icra olunmasına sərf ediləcək fəaliyyətlərin toplusu kimi başa düşülür. Lakin qeyd edək ki, bu prosesə təkcə işçi qüvvəsi, yəni əmək təsir göstərmir.

Məsələn, çörək bişirilərkən ilk mərhələdən biri xəmirin qıçqırmasıdır. Bu isə öz-özünə baş verən prosesdir. Yəni insanın burada təsiri yoxdur, əksinə kənar amilin təsiri nəticəsində bu proses baş verir. Müasir şəraitdə zaman keçdikcə müşahidələr onu göstərir ki, artıq insan əməyinin fəaliyyəti getdikcə azalır. Bu proses texnika və texnologiyanın yüksək inkişafına əsaslanır. Demək olar ki, sexlərdə və fabriklərdə taxta və ya başqa materiallar texnoloji avadanlıqlar vasitəsilə kəsilir və müəyyən şəkilə salınır. İnsan əməyinin buradakı yolu yalnız həmin texnologiyayı proqramlaşdırmaq və hazır vəziyyətə gətirmək üçün bir toxunuş etməklə prosese başlamaqdır. Elmi-texniki tərəqqinin istehsala tətbiq olunması istehsala sərf olunan vaxt ilə işçi qüvvəsi arasında müəyyən fərqlərin formalaşmasına gətirib çıxarır. Müəssisədə vəsaitlərin prosesdə qalmaq vaxtı istehsal vaxtı adlanır. Daha geniş izah versək deyə bilərik ki, istehsal vaxtı müəssisəyə gətirilən vasitələrin hazır məhsula çevrilənə qədər olan vaxtdır. (Hüseynov T.R., 2011) Bu vaxt üç hissəyə bölünür:

- birinci, materialların və vəsaitlərin anbarda olan müddəti;
- ikinci, bunların istehsal prosesində olmaq müddəti;
- üçüncü isə təbii prosesin müddəti.

İkili yazılış mühasibat uçotunun əsasını təşkil edir. Qədim zamanlarda uçot yalnız birtərəfli qaydada aparılırdı. Belə olduqda məlumatların düzgünlüyünü yoxlamaq və nələrin əskik olduğunu müəyyənləşdirmək çətin olurdu. İkili yazılış isə sadalanan və bundan əlavə başqa problemləri aradan qaldırdı. Bu sistem imkan verdi ki, müəssisə rəhbəri özünün borcunu və kapitalını müəyyənləşdirə bilsin. Buna görə də istehsalda və ya başqa sahələrdə baş verən bütün məlumatlar iki yazılış kimi yəni müxabirləşmə formasında qeyd olunur. Təsərrüfatda baş verən mal alışları, satışları, sifarişləri, işçilərlə hesablaşmalar, vergilər və digər əməliyyatların hər biri dəqiqliklə bir hesabın debetində, müvafiq hesabın isə kreditində yazılır. Məlum olmuşdur ki, bu sistem hələ 13 və 14-cü əsrlərdə İtalyada mövcud olmuşdur. (Fətullayev.R., 2019)

Mühasibat uçotunun nəzəri əsaslarından danışdıqda Luca Pacolinin adını çəkməmək mümkün deyildir. Pacoli mühasibat uçotuna aid ilk kitabın müəllifidir.

Qeyd edək ki, yuxarıda bəhs etdiyimiz ikili yazılış sisteminin istifadəsi onun kitablarında rast gəlinmişdir. Özü və onun davamçıları uçotun qurulmasında və inkişaf etdirilməsində çox mühüm rola malik olmuşdur. Zaman keçdikcə artıq özünün qurduğu mühasibat uçotunda böyük sürətdə yeniliklər baş vermişdir. Cəmiyyət sürətlə inkişaf edir, belə olan halda cəmiyyətin tələbatına uyğun məhsulların istehsal olunması da genişlənir. Artıq fərdi olaraq şirkətlər yaranmış, kapitalın bölgüsü baş vermiş, istehsal və xidmət sahələrində ciddi müsbət cəhətdən fərqliliklər olmuşdur.

Azərbaycanda istehsal proseslərinin uçotuna aid çoxlu sayda nəzəri kitablar, məqalələr, dərsliklər mövcuddur. Q.Abbasov, Ə.Salahov, Q.Rzayev, S.Səbzəliyev, A.S.İsayev və başqaları bu mövzuda öz töhfələrin vermişlər. Kitab və dərsliklərin hər birində istehsal prosesi uçotu, material və hazır məhsulların uçotu, eləcə də satışın uçotu haqqında geniş fikirlər əksini tapmışdır. Həmçinin istehsal uçotunun müasir dövrdə necə aparılmasına dair geniş yazılar da öz əksini tapmışdır. Xüsusilə bu mövzuda Ə.Salahovun mühasibat uçotunun kompüterləşməsi barədə yazdığı kitabların çox böyük əhəmiyyəti olmuşdur.

Radil Fətullayevin rəhbərlik etdiyi “İqtisadi Araşdırmalar və Təlim” mərkəzinin nəşr etdiyi “Beynəlxalq mühasibat uçotuna giriş” kitabı isə olduqca faydalı dərsliklərdən biri hesab olunur. Burada məhsul istehsalının keçdiyi yol xəritəsi qısa və rahat dildə yazılmışdır. Məhsulların maya dəyərinin hesablanması üçün 4 metodu göstərilmişdir.

İ.Məmmədov, İ.Abbasov və A.Cabbarovun birlikdə hazırladığı “Mühasibat uçotu-sahələr üzrə” kitabında sənaye sahəsi, eləcə də digər sahələrdəki uçot siyasətlərinin bəhs edilmişdir. Sənaye sahələrində istehsalın fəaliyyəti ilə digər sahələrdəki fəaliyyət fərqləndirilir. Buradakı uçotun struktur, məhsul istehsalı zamanı uçot prosesləri, eləcə də bir çox vacib məsələlər əksini tapmışdır. Bu kitabların əlçatan olması tələbələrin gələcəkdə öz ixtisaslarına yaxşı yiyələnməklərinə kömək edir.

“Müəssisənin iqtisadiyyatı” adlı dərsliyin yazarı isə T.Hüseynovdur. Sözügedən dərslikdə iqtisadiyyatın daxilində olan müəssisələrdəki iqtisadi göstəricilərin vahid ölkə iqtisadiyyatına təsirinin nəticələri öyrənilir. Burada həm istehsalın təşkil olunması məsələləri, sənayenin idarəetməsi, istehsal xərc və məsrəfləri, həm də maya dəyərinin müəyyən olunması kimi məsələlər nəzərdən keçirilmişdir.

İstehsal prosesi uçotu haqqında yazılan vəsaitlərin hər birində maya dəyəri ön plana çıxır. İstifadə olunan materialların dəyər ölçüsü hazırlanan məhsulun dəyər ölçüsündə öz yerini tapır. Ona görə də bu ehtiyatların uçotunun düzgün aparılması iqtisadiyyatın ən başlıca öhdəliklərindən biridir.

İstehsal uçotuna aid fikirlər təkcə yerli mütəxəssislərimizdən yox, eləcə də xarici müəlliflərimizdən də səsləndirilir. İstər mühasibat uçotu, istərsə də idarəetmə uçotu çox keçmiş tarixlərdə öyrənilmişdir. Müəssisənin əsas informasiya bazasını istehsalın uçotu prosesi tutur. Yəni digər uçot növlərini məlumatlandırır. Buraya mövcud sonluq, yəni nəticəni qiymətləndirmək, planlamaq və müşahidə etmək aiddir.

Xarici ədəbiyyatlarda istehsal uçotuna aid eləcə də xərc və məsrəflər haqqında dərsliklər yazılmışdır. Rus alimləri Pişer ilə Tişkovun birlikdə ərsəyə gətirdiyi tərcümədə “MÜHASİBAT UÇOT”na aid kitabda istehsal prosesinə aid olan xərclər barədə izahlar verilmişdir. Burada istehsal xərclərini müxtəlif xarakterinə görə qruplaşdırılmanı görə bilərik. İstehsal müəssisələrində uçotun əsas mövqeyi məhsulun dəyəri və ehtiyatların qiymətləndirilməsidir. İstehsal prosesi zamanı prosesə cəlb olunan ehtiyatlar, xammallar istifadə olunur, hazır məhsul alınır, artıq qalanlar isə xüsusi qiymətləndirilir.

Ümumiyyətlə, bir çox nəzəri kitablara diqqət yetirsək, görərik ki, “istehsal uçotu” ilə “idarəetmə uçotu” bir-biri ilə eyniləşdirilir və ya “idarəetmə uçotu”nun tərkibində “istehsal uçotu” göstərilir.

Sənaye müəssisələrində istehsalın uçotunun hüquqi əsasları ölkəmizin Maliyyə Nazirliyinin təşəbbüsü ilə formalaşır və müəyyən olunur. Bildiyimiz kimi

Azərbaycan Respublikasında iki cür standart təyin olunmuşdur. Bunlardan biri Milli mühasibat uçotu standartı, digəri isə Beynəlxalq mühasibat uçotu standartıdır. Bu standartın tətbiq olunması beynəlxalq inkişafda mühüm rola malikdir. Çünki bu standart xarici investisiyaların ölkəyə sürətli axınına gətirib çıxarır. Onu da qeyd edək ki, demək olar Milli Standartlardan istifadə artıq öz qüvvəsini itirir.

Uçotun tənzimlənməsi məsələləri “Mühasibat uçotu haqqında” Azərbaycan Respublikasının qəbul etdiyi qanunun irəli sürdüyü təkliflərdən ibarətdir. Qanunda göstərilir ki, müəssisənin balansının uçotu qanundan formalaşan uçotu standartları əsasında təşkil olunur (Qanun, 2004).

Ölkəmiz artıq xaricə inteqrasiya etdiyinə görə, müxtəlif xarici təşkilatlarla əməkdaşlıqların olmasına görə beynəlxalq uçotdan istifadə edilməsi ən mühüm amilə çevrilibdir. Qeyd edək ki, bu standartın tətbiqi Maliyyə Nazirliyinin fəaliyyəti nəticəsində mühasibat uçotuna uyğunlaşdırılmışdır. Demək olar ki, 20.02.2003-cü ildə müvafiq qərarla Milli mühasibat uçotu standartı pillə-pillə Beynəlxalq mühasibat uçotu standartı ilə əvəzlənməyə başlanmışdır. Artıq bir çox müəssisələr MUBS-a keçdiyi halda hələ də MMUS-dan istifadə edən müəssisələrə də rast gəlmək mümkündür. Müəssisələrdə mühasibat uçotunun qurulması tək-cə standartalar əsaslanmır. Bu günə qədər demək olar uçotun qurulmasında bir çox dəyişmə və əlavələri görə bilərik. Bunlardan ən alisi hesab olunan Azərbaycan Respublikasının Qanunu, daha sonra ölkə başçısının qərar və fərmanları, Azərbaycan Respublikasının Maliyyə Nazirliyinin əmrləri, təlimatları da daxildir. Qeyd edək ki, prezidentin 1995-ci il tarixində qəbul etdiyi fərman (“Mühasibat uçotu haqqında qanun”) mühasibat uçotunun ilk sənədi hesab olunur. Bu qanun mühasibat uçotunu təkmilləşdirilməsi barədə atılan addımlardan biridir. Qanun Azərbaycan Respublikasının prezidentinin 1992-ci ildə qəbul etdiyi sənədə əsasən həyata keçirildi. Qeyd edək ki, 2004-cü ildə bu Qanunun yeni redaksiyası qəbul olunmuşdur və indiki dövrdə qüvvədədir. Hal-hazırda müəssisələrdə və digər yerlərdə bu qanun əsasında mühasibat uçotu aparılır. Yerli müəssisələrdən əlavə Azərbaycan Respublikasında fəaliyyət göstərən xarici investisiya etmiş şirkətlər o cümlədən

büdcə təşkilatları da bu qanunla öz uçot fəaliyyətlərini icra edirlər. (2 №-li Standart: www.maliyye.gov.az, 2018).

Azərbaycanda tətbiq olunan uçot haqqında qanun müəssisələr və fərdi sahibkarlar üçün öz mühasibat uçotlarını qurması üçün ən başlıca rola malikdir. Belə ki, həm fiziki, həm də hüquqi şəxslər öz hesabatlarını bu qanunun müddəalarına əsasən hazırlayırlar və müvafiq dövlət orqanlarına təqdim edirlər.

Bildirdiyimiz kimi müəssisələr qəbul edilmiş vahid Qanunla öz fəaliyyətlərini həyata keçirirlər. Lakin bu qanun müəyyən vaxtdan sonra özünü başqa bir qanunla əvəz etdi. Artıq kommertiya və digər təşkilatlar öz uçotunu beynəlxalq standartlara əsasən də apara biləcəklər. Yəni milli mühasibat uçotunu tətbiq etmək artıq orta və kiçik müəssisələrə məcburi deyildir. Hesabatlarını müəyyən qaydalara uyğun olaraq seçib göndərə bilirlər. (Mühasibat uçotu: qanunlar, qaydalar, təlimatlar Bakı-2013 səhifə 756)

Mühasibat uçotunun tələb etdiyi məqamlardan biri də onun məcburi olaraq tətbiqini nəzərdə tutur. Bu mövzu Qanunun üçüncü hissəsində öz əksini tapmışdır. Burada göstərilir ki, müəssisələrdə mühasibat uçotunun aparılması sadələşdirilmiş formada olan qaydalardan və standartlardan istifadə edilməlidir. Bu, mütləq şərt hesab olunur. Lakin göstərilən bu hissədə müəyyən dəyişikliklər olmuşdur. Burada qeyd olunan sadələşdirilmiş sözü “*uçot qaydaları*” sözü ilə dəyişdirilmişdir. Uçot qaydaları:

- Müəssisələrin fəaliyyətində uçotun tətbiq olunması;
- Mühasibat uçotunun sənədlər əsasında qeyd olunması;
- Və maliyyə proseslərinin uçotda qeyd edilməsinin müvafiq normativ-aktlarıdır.

Qanunun üçüncü maddəsində həmçinin başqa məqamlara da toxunulmuşdur. Mühasibat uçotunun bütün subyektlərdə tətbiqini, eləcə də baş mühasibin peşakarlıq nümayiş etdirməsini və vəzifə göstəricilərinin qısa izahı verilmişdir.

Diqqət edəcəyimiz qanunun başqa maddəsi dördüncü maddədir. Burada uçotun tənzimlənməsinə aid bilgiler göstərilmişdir. Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi digər sahələrdə olduğu kimi istehsal prosesinin uçotunda da Beynəlxalq Standartlardan istifadə olunur. Mühasibat Uçotunun Beynəlxalq Standartından istifadə olunaraq istehsal prosesinin uçotu aparıla bilər. “EHTİYATLAR” adlı 2 №-li Standartdan istifadə oluna bilər. Bu standartda material ehtiyatların tərkib hissəsi, eləcə də onların ölçülməsi, tanınması və dəyərlərinin müəyyən edilməsi məqamları göstərilmişdir.

Müəssisələrin maliyyə fəaliyyətlərində göstərilən normativ əsaslardan əlavə daha iki qayda vardır. Bunlardan biri “Siyasi partiyalarda mühasibat uçotunun aparılması qayda”ları, digəri isə “Kredit təşkilatlarında mühasibat uçotunun aparılması qayda”larıdır. (www.maliyye.gov.az.)

Mühasibat uçotunun hüquqi tənzimlənməsinin təşkilində əsasən dörd növ səviyyədə istifadə olunur:

- Ölkəmizdə yerləşən müəssisələrdə uçotun aparılması ölkə rəhbərliyinin qəbul etdiyi qərarlara, fərmanlara və mühasibat uçotuna aid qanuna əsasən təşkil olunur. Bu hüquqi tənzimlənməsinin ilk səviyyəsi hesab olunur;
- Uçotun hüquqi əsasının ikinci səviyyəsi isə müxtəlif orqanların təşkil etdiyi milli mühasibat uçotu standartlarına əsaslanır;
- Tənzimlənmənin üçüncü səviyyəsi sadaladığımız iki səviyyəni özündə birləşdirir və inkişaf etdirir. Bunlar müvafiq orqan və nazirlikdə müəyyənləşir və qəbul olunur;
- Hər bir müəssisənin özünün hazırladığı uçot siyasəti vardır. Ən sonuncu səviyyə müəssisələrdə uçotun aparılmasında bu siyasətin müəyyən etdiyi sənədlərə əsaslanır. Rəhbərlik tərəfindən bu sənədlərin təşkili və qəbul olunması formalarına nəzarət edilir.

Sadaladığımız bütün bu bilgiləri ümumiləşdirsək deyə bilərik ki, istehsalın uçotu tənzimlənmə baxımından bir neçə formalarda öz əksini tapır. Bunlardan biri

məlumat verdiyimiz mövcud standartlardır. O, qiymətləndirmə baxımından, eləcə də tanınma baxımından problemləri həll edir. İkinci mühasibat uçotu haqqındakı qanun və məcələlərdir. Tənzimlənmə baxımında vergi məcəlləsi, mülki məcəllə, eləcə də uçot haqqında qanun bir çox məsələləri həllinə yönəlir. Qanun müəssisələrdə qeyri-şərtsiz mühasibat uçotunun qurulmasını, hesabatların məcburi şəkildə hazırlanıb təqdim olunması məsələlərinin icrasını təmin edir. Vergi məcəlləsi isə müəssisələrdə lazım olan bütün vergi sistemini təhlil edir. Üçüncü MN və digər nazirliklərin göstərişi əsasında təqdim olunmuş təlimatlardır. Və nəhayət dördüncü forma uçot siyasətidir. Uçot siyasəti müəssisə daxilində qəbul olunmuş qaydalardır. Hansı ki, o hesabatların hazırlanmasında və bütün növ uçotun təşkilində böyük rola malikdir (Sadıqov Ə.A, və başqaları 2012).

1.3 Məhsul istehsalının uçotunun əhəmiyyəti və vəzifələri

Məhsul istehsalı insanların öz tələbatlarını ödəmək üçün baş verən bir prosesdir. Bu prosesə işçi qüvvələri, maşın və avadanlıqlar cəlb edilərək həyata keçirilir. Müasir dövrdə artıq əmək qüvvələrinin kəmiyyətini azaldıb onun yerinə texnoloji cəhətdən yüksək ixtisaslaşmış avadanlıqlardan istifadə edilərək qısa müddətdə daha çox məhsul istehsalına başlanılıb. Məhsulun maya dəyərinin aşağı salınması müəssisə üçün lazımlı məqamlardan biridir. Məhz belə elmi-texniki avadanlıqlardan istifadə edilməklə buna nail olmaq mümkündür. Təkcə müəssisə məhsulun maya dəyərinin aşağı salınması istiqamətində prosesi aparmamalıdır. Həmçinin məhsul istehsalı rəqabəti təkcə maya dəyərində yox, onun keyfiyyətində də özünün bürüzə verməlidir. Lakin bunların hamısı düzgün şəkildə aparılmalıdır. Maya dəyərinin və istehsal xərclərinin azaldılması məhsul istehsalında məhsulun keyfiyyətsiz alınmasına gətirib çıxara bilər.

Müəssisələr öz məhsul istehsalını sərbəst şəkildə, özünə uyğun formada təşkil edir. Lakin buna baxmayaraq məhsul istehsalının uçotu vahid qaydalarda uçota alınır və rəsmiləşdirilir. Məhsul istehsalı uçotu hesablar planının 202 №-li hesabında, yəni

“İstehsal məsrəfləri” hesabında qeyd olunur. Bu hesabda mövcud xərclər birləşir. Mövcud xərclər dedikdə burada mal və materialların, xammalların alınması zamanı yaranan xərclər, müəssisənin işçi heyəti ilə bağlı olan xərclər və başqaları nəzərdə tutulur. Bu xərclərin hər biri müvafiq sənədlərlə rəsmiləşdirilib uçotda qeyd edilir. Xərclər hər biri pul və natura şəklində ifadə olunur. Ayın sonu gəldikdə isə bu qiymətlər hər biri toplanılır. (Fətullayev R., 2019.)

Məhsul istehsal edilərkən məsrəflər müəyyən olunur. İstehsal üçün yönəldilmiş materialların müxabirləşməsi “İstehsal məsrəfləri” (202) hesabın debetində, kreditində isə “Materiallar” (201) kimi qeyd olunur. Bayaq qeyd etdiyimiz kimi bu hesaba həmçinin işçilərlə hesablaşmalar da qeyd edilir. Buna 533-cü hesab yəni “Əməyin ödənişi üzrə işçi heyətinə olan borclar” də aiddir. Bu hesabın müxabirləşməsi isə debet-202, kredit-533 kimidir. İşçilərin əmək haqqlarından tutulan sosial ödənişlər də istehsal məsrəfi hesabında müxabirləşirlər. Belə ki, debet İstehsal məsrəfi hesabı, kredit isə Sosial sığorta və təminat üzrə öhdəlik kimi qeydiyyatata alınır. Həmçinin İstehsal məsrəflərində vəsaitlərin amortizasiyası da qeyd olunur (Sadıqov Ə.A, və başqaları, 2012).

İstehsal xərclərindən danışarkən bilməli olduğumuz məqamlar var. Sənaye müəssisələrində baş verə biləcək xərclər məhsulların istehsal olunması və satılması ilə bağlı olan xərclərdir. Qeyd etmək lazımdır ki, xərclərdə toplanan məbləğlər məhsul istehsalı zamanı onun maya dəyərini təşkil edir. Qısa şəkildə belə demək olar ki, məhsulun maya dəyəri onun istehsal olunması və satılması zamanı sərf olunan məbləğdir. Tez-tez istifadə etdiyimiz kalkulyasiya etmə isə bu dəyərin hesablanıb müəyyən olunması deməkdir. Bu müəyyənləşmə prosesi müəssisələrdə böyük əhəmiyyət daşıyır. Qısaca demək olar ki, istehsal məsrəflərinə hansı məsrəflər aiddir:

- a) Materiallara aid məsrəflər;
- b) Amortizasiya aid olan məsrəflər;
- c) İşçilərə ödənilən məsrəflər;

d) İşçilərin əmək haqqısından tutulan sosial sığorta ayrımlarına çəkilən məsrəflər
və s.

Bildiyimiz kimi məhsulun istehsalına və satışına yönəlmiş məsrəflərin toplam cəmi onun maya dəyərini müəyyənləşdirir. Məhsulun istehsalına çəkilən xərclər onun istehsal maya dəyərini təşkil edərkən, bu xərclərin üzərinə kommersiya ilə bağlı, yəni satış xərclərini gəldikdə isə tam maya dəyərini təşkil edir. Buradan belə nəticəyə gəlmək olar ki, prosesin uçotu istehsala yönəlmiş məsrəfləri, eləcə də hazır olunan məhsulu da izah edir. Həmin məsrəflərin düzgün sərfiyyatı və uçotda qeyd olunmasının mühüm əhəmiyyəti vardır. Məsrəflərin uçotda düzgün şəkildə qeyd olunmasının bir sıra vəzifələri vardır. (Abbasov Q.Ə., 2015)

Məhsul istehsalı zamanı yaranan istehsal məsrəflərinin uçotu müəssisə üçün vacib məqamlardan biridir. Çünki istehsal məsrəfləri maya dəyərini müəyyən edir və maya dəyəri isə müəssisənin birbaşa maliyyə vəziyyətinin göstəricisidir. Buna görə də müəssisələrin fəaliyyət siyasətindəki başlıca hədəflərdən biri istehsal məsrəflərinin həcmi azaldılmasıdır. Bundan başqa bu azaldılmanın yaratdığı müsbət göstərici tək-cə bunla bitmir. Həmçinin bu zaman əmək ehtiyatlarından və maliyyə ehtiyatlarından da sərfəli istifadə olunmasına gətirib çıxarır. Bu vəziyyətdə isə qiymətlərin yüksəlməsinin qarşısı alınır və inflyasiya səviyyəsi də aşağı enir. Qısaca demək olar ki, uçotun bu hissəsi müəssisələrin mühasibat uçotunun əsas bazası hesab olunur. Müasir şəraitdə bir çox uçot bölmələrində yeniliklər tətbiq olunduğu kimi məhsul istehsalı zamanı yaranan istehsal məsrəflərinin uçotunda da yeniliklərin tətbiq olunması zəruri hala çevrilmişdir. Araşdırmalar göstərir ki, bu hissədəki əməliyyatlara köklü sürətdə dəyişikliklər tətbiq olunmamışdır. Texnoloji yeniliklərin istehsala məhdud şəkildə tətbiq olunması istehsal məsrəflərinin səviyyəsinin artmasına gətirib çıxarır. Bu da maya dəyərini yüksəlməsinə və mənfəətin azalmasına ilə nəticələnir. (İsmayılov M.A, Əhmədov Y.F, və Həşimova S.A., 2014)

Sənayedə mühasibat uçotunun vəzifə və öhdəliklərindən bəhs etdikdə deyə bilərik ki, o, baş vermiş və ya verəcək xərcləri planlaşdırmağa və qiymətləndirməyə kömək

edir. Onun sayəsində müxtəlif təhlillər aparılaraq müqayisə xarakterli işlər görülür və çatışmazlıqlar aşkara çıxarılır. İstehsalda uçot olduqca mürəkkəb və çoxmexanizmlı bir sistemdir. Buna səbəb fəaliyyət sahəsindən asılı olaraq hər bir istehsal sahələrinin özünəməxsus maliyyə uçotunun var olmasıdır. Məhsulun istehsalının uçotu isə öz növlərinə görə fərqlənir. Lakin onları birləşdirən ümumi cəhətlər də vardır.

Mühasibat uçotunun vacibliyindən söhbət açdıqda onun əhəmiyyətlərini sadaladıqca bitməz. Bəzən sual oluna bilər. Sənayedə mühasibat uçotu nəyə görə gərəklidir və hansı müsbət tərəfləri vardır? Təsəvvür edək ki, biz bir müəssisə rəhbəriyik. Davamlı müəssisəmizin işləməsi və fəaliyyətdən qalmaması üçün qərarlar verməliyik. Bu qərarlar bəzən çox ekstrim vəziyyətlərdə verilməli olur. Baş vermiş bütün fəaliyyətləri systemsiz şəkildə təhlil etmək heç sərfəli olmayacaqdır. Məhz bu sistemi təmin etmək və əməliyyatları davamlı qeyd etmək üçün uçotun rolu danılmazdır. Yəni düzgün qurulmuş bir uçot sistemi təsərrüfat əməliyyatlarının həqiqiliyini əks etdirir.

Müasir bazar iqtisadiyyatında bütün sahibkarlıq subyektlərinin əsas məqsədi istehsal etdikləri məhsulların xərclərini (maya dəyərini) azaltmaq və yüksək mənfəət əldə etməkdir. Yəni minimum xərclə, maksimum nəticə. Bu proseslər istehsalın maliyyə uçotunda təhlil olunur. Bəzi anlarda maliyyə uçotuna elə də diqqət göstərilmir. Süni qiymət artımları bazar iqtisadiyyatına ciddi zərbə vurur. Bu problemin aradan qaldırılmasının yolu istehsal uçotunun məqsədini, vəzifəsini, anlamını müəyyənləşdirib təhlil etmək lazımdır. (Abbasov Q.Ə., 2015)

Məhsul istehsalı uçotunda baş vermiş bütün fəaliyyətlər düzgün şəkildə qeydiyyata alınmalıdır. İstehsal olunmuş məhsulların çeşidləri, onlara sərf olunan bütün xərclər maliyyə uçotu vasitəsilə nizamlanır. Maliyyə uçotunun şəffaflığı müəssisənin öz xərclərini və gəlirlərini aydın şəkildə görməyə imkan verir. Həmçinin dövlətə göndərilmiş hesabatların düzgünlüyü də əks olunur.

İstehsal xərclərinin düzgün tənzimlənməsi maliyyə uçotunun qarşısındakı vəzifələrdən biridir. Bizim fikrimizcə bu xərclərin uçotda dəqiq şəkildə qeyd edilməsinin prinsipləri aşağıdakılardır:

a) Məhsulun maya dəyərinin ətrafında birləşən xərcləri vaxtlı-vaxtında uçotunun təşkil edilməsi və baş vermiş itkiləri müəyyənləşdirilməsini həyata keçirir;

b) Bütün ehtiyatlar istehsal prosesində istifadə olunmaya bilər. Məhz bu vəsaitlərin müəyyən edilməsi də maliyyə uçotunun öhdəsindədir. Həmçinin düzgün istehsal olunmayan məhsulların aşkar edilməsi və onların həlli yollarının araşdırılması da uçotun vəzifələrindəndir;

c) Məhsulun maya dəyərinin tərkibinə daxil olan xərclərin (materialların xərci, xammal ehtiyatlarının xərci, əmək haqqı xərci, kommunal xərclər) hərəkətinə ciddi nəzarət edilməsi və planda nəzərdə tutulmuş xərclərin təhlilinin və istifadəsinin müəyyənləşdirmək;

ç) Maya qiymətinin kalkulyasiyasını təşkil etmək və s.

Məhsul istehsalı uçotunun ən əhəmiyyət kəsb edən hissəsi əməliyyatların sənədləşdirilməsidir. Təmiz bir uçotun olmağını istəyiriksə sənədləşmələri düzgün aparmaq gərəklidir. Bu proses müəssisədə olan əməliyyatları izləməyə və eləcə də müəssisənin fəaliyyət istiqamətini xeyli asanlaşdırmağa köməklik edir. Sənədləşmə baş verən uçot məlumatlarının müvafiq yerə yazılışdır. Bu yazılış həmçinin həmin əməliyyatın təsdiq olunmasının göstəricisidir. Adətən sənədlər ikitərəfli qaydada tərtib olunur və bu tərəflər öz imzası ilə mal-materialların hərəkətini məsuliyyəti üzərlərinə götürməklə təsdiq və nəzarət edir. Sənədlərdə növündən asılı olaraq müəyyən məlumatlar göstərilir. Məsələn, sənədin növü, onun kodu və nömrəsi, həmin sənədə məsuliyyət daşıyan səlahəyyətli şəxslər barədə məlumat və s. (Ataşov B.X., Novruzov N.A., və İbrahimov E.Ə. 2014)

Bank və kassa əməliyyatları zaman tərtib olunan sənədlərdə adətən müəssisənin rəhbəri ilə yanaşı onun baş mühasibinin də imza hissəsi olmalıdır. Bu imzalar

olmadıqda sənəd etibarlı hesab olunmur. Bu sənədlər bütün prosedurlara cavab verəndən sonra mühasibatlığa təqdim olunmalıdır. Qeyd edək ki, bu sənədlərin hər birinin müəssisədə qorunması mühasibatlıq şöbəsi tərəfindən tam şəkildə təmin olunur.

Uçotun tətbiq olunmasının əhəmiyyətli hissəsi onun mexanikləşdirilməsi və həmçinin avtomatlaşdırılmasındadır. Bizim fikrimizcə müasir şəraitdə belə halların baş verməsin uçotun əhəmiyyətini daha da artırır. Hal-hazırki dövrdə sənədlər artıq təkcə kağız formasında deyil həmçinin kompüter formasında da saxlanılır. Belə olan halda sənədlərlə kompüterə daxil olmuş məlumatlar yoxlanılır.

Məhsul istehsalının uçotunun vəzifələrindən danışdıqda lazım olacaq bütün ləvazimatların anbarlarda düzgün şəkildə saxlanması məsələsini də vurğulamaq lazım gəlir. Uçot anbarlarda yerləşən materialların hərəkətini, yəni daxil olma və xaric olmalarını böyük dəqiqliklə nəzarətdə saxlamalı və onu təmin etməlidir. Məlumdur ki, materialların çeşidləri bir-birindən fərqlidir. Belə olan halda onların düzgün yerlərdə saxlanması məsələsi də ön plana çəkilir. Məsələn, çox az zaman kəsiyində alovlanan materiallar, eləcə də tez xarab olacaq mallar və s. yerləşdirilmə yerlərinə diqqət etmək lazım gəlir.

Bir sistem kimi istehsal sferasının mühasibat uçotunu adlandıra bilərik. Buradakı bütün əməliyyatlar bir-biri ilə zəncir kimi bağlıdır. Bu sistemi quran isə sahədə ixtisaslaşmış mütəxəssislərdir. Həmin şəxslər mühasibat uçotunun analitik və sintetik növlərindən yararlanıb müəssisənin balansını müəyyənləşdirirlər. Qurulmuş mühasibat uçotu müəssisə rəhbərləri və əməkdaşları üçün həm idarəetmə aspekti baxımından, eyni zamanda maliyyə aspekti baxımından məlumat verir. İstehsal sferasının mühasibat uçotunun əhəmiyyətindən danışarkən isə bəzi məqamları vurğulamaq lazımdır. Belə ki, mühasibat uçotu öz biznesimizin fəaliyyətini artırmaq yollarını, investisiya fəaliyyətini genişləndirmək yollarını bizə bir növ izah etmiş olur.

II FƏSİL. SƏNAYE MÜƏSSİSƏLƏRİNDƏ MƏHSUL İSTEHSALININ UÇOTUNUN MÜASİR VƏZİYYƏTİ

2.1. Sənaye müəssisələrində məhsul istehsalının maliyyə uçotu aspektləri

Məhsul istehsalı ilə məşğul olan müəssisələrdə qurulan maliyyə uçotunun funksiya və prinsiplərinə nəzər salsaq aydın olur ki, burada əsas məqsəd baş vermiş xərclərin uçotu, istehsal olunmuş məhsullara nəzarət ön plandadır. Çünki istehsal ilə baş vermiş xərclər obyektiv və eləcə də heç bir qərəz olmadan qeydiyyatı alınmalıdır. İstehsal prosesinə cəlb olunan bütün vəsaitlər daim diqqət mərkəzində olmalı və baş vermiş nəticələri düzgün qiymətləndirilməlidir. Eləcə də hal-hazırda istehsal olunmuş məhsul növlərinin keyfiyyəti və kəmiyyətinin qərəssiz şəkildə uçotda əks olunması onun prinsiplərindən biridir.

Maliyyə uçotunun əsas məqsədlərindən biri əsasən xarici istifadəçilərə, yəni kreditorlara, dövlətə müəssisənin iqtisadi durumu barədə məlumat verməkdir. Müəssisələrdə maliyyə uçotunun göstəricisi xərclər hesab olunur. İstehsal

xərclərinin dəqiq uçotunu aparmaq mühüm amillərdəndir. Onun hara və necə xərclənməsini müəyyən etmək gərəklidir. Çünki bu cür informasiyaları bilmək müəssisələrin iqtisadi inkişaf göstəricilərini, mənfəətini birbaşa müəyyənləşdirir. Müasir şəraitdə müxtəlif texnoloji yeniliklər tətbiq etməklə maya dəyərini minimuma endirmək mümkündür. Lakin bu cür imkanların olmasına rəğmən hələ də öz maliyyə uçotunu düzgün tərtib etməyən müəssisələr də vardır.

Müəssisələrdə istehsal prosesi üçün qurulan maliyyə uçotu bazar iqtisadiyyatın tələblərinə cavab verməlidir. Rəqəmsallaşan dünyamızda baş verən yeniliklər mühasib uçotuna da öz təsirini göstərməlidir. Bunun üçün müəssisə rəhbəri bu prosesə xüsusi diqqət göstərməlidir. Buraya uçotun qurulması, sənədləşdirilməsi və s. aiddir. Başqa cür desək, maliyyə uçotu adətən gələcəyə yönəlmişdir.

Nisbətən geniş izah versək deyə bilərik ki, istehsal müəssisələrində tətbiq olunan maliyyə uçotu mühasibat uçotunun bir növüdür. Maliyyə uçotu müəssisəyə baş verən əməliyyatların təhlil olunmasında, müəssisənin debitor və kreditorlarının iqtisadi vəziyyətini müəyyənləşdirilməsində kömək edir. Bizim fikrimizcə digər vəzifələri aşağıdakılardır (Sadıqov Ə.A, və başqaları 2012):

- ◆ İstehsal fəaliyyəti ilə məşğul olan müəssisələrdə istehsal olunacaq məhsul növləri ilə bağlı xərcləri müəyyən edir. Buraya maya dəyərini müəyyənləşməsi və eləcə də satış qiymətlərinin əmələ gəlməsini aşkarlayır.
- ◆ Xərclərin hərəkəti ilə bağlı məlumat bazası hazırlayır.
- ◆ Çəkilən ümumi xərclərin hərəkəti barədə məlumatları dəqiqləşdirir. Əgər hər hansısa əskik və ya artıq gəlmələr varsa onları araşdırıb təhlil edir.

Qeyd edək ki, bir çox istehsalın birinci bölməsi vəsaitlərin əldə edilməsidir. Bu uçotda Debet-201 “Materiallar”, Kredit-531 “Malsatan və podratçılara qısamüddətli kreditor borcları” müxabirləşməsində öz əksini tapır. Növbəti mərhələ ödənişin ödənilməsidir. Bu əməliyyat Debet-531 “Malsatan və podratçılara qısamüddətli kreditor borcları”, Kredit-223 “Bank hesablaşma hesabı” hesabları üzrə uçota alınır. Bundan başqa istehsalda vəsaitlərin amortizasiyası aparılır. Debet -202, Kredit -102

olmaqla uçotda öz əksini tapır. Məhsul daha sonra istehsala buraxılır. Debet-202 “İstehsal məsrəfləri”, Kredit- 201 “Materiallar” müvafiq hesablarda uçota alınır. Aydın ki, məhsul istehsalını bir qrup işçi qüvvəsi həyatı keçirir. Onlarla olan hesablaşmalar isə 202 №-li hesabın debetində, 533 №-li “Əməyin ödənişi üzrə işçi heyətinə olan borclar və 522 №-li “Sosial sığorta və təminat üzrə öhdəliklər” hesabların kreditində müxabirləşir. Bütün istehsal əməliyyatları sonlandıqdan sonra məhsul anbara təhvil verilir. 204 №-li “Hazır məhsul” hesabın debetində, 202 sayılı “İstehsal məsrəfləri” hesabın kreditində ikili yazılışı gedir. Satılmaq mərhələsində isə “SMMD” hesabın debeti, 205 sayılı “Mallar” hesabın krediti qeyd olunur. Daha sonra 211-601-ci hesablar müxabirləşir. Xatırladaq ki, bütün bu proseslər sənədlərlə rəsmiləşir. Bunun üçün müəssisələrdə məhsulların təhvilinə aid qaimələr yazılıb qarşıdakı tərəfə göndərilir və hər iki tərəf öz imzası ilə təsdiq edir. (Fətullayev R., 2019)

İllər bir-birini əvəz etdikcə müasirləşmiş iqtisadiyyat ilə üz-üzə gəlirik. Məhsul istehsalı zaman yeniliklərin tətbiqi, müasir texnoloji avadanlıqların istehsal prosesində istifadə olunması məhsul istehsalı fəaliyyətini xeyli sürətləndirəcəkdir. Keçmişdə bu vəsaitlər olmadığından məhsul istehsalı kifayət qədər olmurdu və onun uçotu da sadələşmiş formada qeydiyyatata alınır. Amma zamanla məhsul istehsalı prosesi olduqca təkmilləşdi və istehsal olunacaq məhsulların sayı da durmadan artdı. Bu baxımından həmin əməliyyatların maliyyə uçotunda qeydiyyatata alınması da sürətli şəkildə təmin edilməlidir. Uçotun vəzifəsi mahiyyət etibarını ilə eyni qalmaqdadır, burada dəyişkənlik onun sürətlə aparılmasıdır. Bu barədə geniş izahı növbəti fəslimizdə qeyd edəcəm. İndi isə istehsal müəssisələrində məhsulların istehsalı prosesindəki maliyyə uçotunun mahiyyəti, vəzifə və öhdəliklərindən bəhs edək. (Bağırov.D.A, Həsənlı.M.X., 2011)

Qeyd etdik ki, istənilən sahibkarın əsas və başlıca hədəfi mənfəət əldə etməkdir. Xərcləri az, gəlirləri çox olması hər bir sahibkarın arzusudur. Əlbəttə ki, məhsullar üzrə yaranan xərclərin iqtisadi təhlili düzgün aparılırsa və maliyyə uçotunda vaxtılıq vaxtında əks olunarsa bu arzu reallaşacaqdır. Maliyyə uçotunun da məhz əsas

məqsədi xərclərin dəqiq təhlili və maya dəyərinin düzgün hesablanmasını təmin etməkdir. İstehsalın mürəkkəbliyindən asılı olaraq uçotun da təşkili mürəkkəbləşir.

İstehsal prosesində yaranan məsrəflərin maliyyə uçotunun peşəkarlıqla təşkil edilməsindəki şərtlərdən biri düzgün sənədləşmədir. Sənədləşdirmə əməliyyatların rəsmiləşdirilməsinin özəyi hesab olunur. O, bir növ fəaliyyətlərin hüquqi baxımından təsdiqlənməsinin göstəricisidir. Sənədlərlə qeydiyyatın aparılması bizə lazım olan məlumatların davamlı hərəkətlərinin müşayiət edilməsində xidmət edir. Qeyd edək ki, sənədlərlə uçotun aparılması Azərbaycan Respublikasının müvafiq qanunlarına əsaslanan formalardan istifadə edilməsi nəzərdə tutulur. Məlum vasitələrin istifadəsi, nəzarəti sənədlərlə təşkil olunmalıdır. Uçotda sənədlərlə rəsmiləşən əməliyyatlara, yəni məhsulun istehsalı və satışı üçün yaranan məsrəflərin qeydiyyatına xüsusi diqqət yetirilir. Burada hər bir məhsul üzrə hansı xərclər çəkilibsə, onlar aydın şəkildə qeyd olunur. Bu kalkulyasiyanın məqsədi sonda məhsulun maya dəyərinin müəyyənləşməsinə gətirib çıxarır. Əlbəttə ki, sənədləşmə təkcə məhsul istehsalı prosesində baş vermir, həmçinin istehsaldan sonrakı əməliyyatlarda da özünü göstərir. Alınan hazır məhsulların göndərilməsi, balansdan silinməsi kimi məsələlər də sənədlə qeydiyyata alınması zəruridir. Zamanla artıq sənədlərlə işlər kompüter proqramları vasitəsilə həyata keçirilir və keçiriləcəkdir. Lakin deyə bilmərik ki, sənədlərdən tamamilə imtina olacaqdır. Sadəcə rahatlığın təmin olunması üçün sənəd ehtiyatı nisbətən azalacaqdır.

Qeyd etdik ki, maliyyə uçotunda toplanan məlumatlar sonda iqtisadi təhlil aparmağa bizə kömək edir. İstehsalın təhlili baş vermiş proseslərin bütün mərhələlərini əhatə edir. Bu prosesin dəqiqliklə aparılması üçün gündəlik məlumatların mühasibat proqramlarına işlənilib saxlanması gərəklidir. Maliyyə təhlilinin aparılması müəssisənin fəaliyyətinin zəif və güclü tərəflərini aşkara çıxarmağa yardım edir. İstehsal prosesindəki maliyyə uçotu təhlili xərclərin ətrafında aparılır.

Materialların və satış üçün nəzərdə tutulan hazır məhsulların maya qiyməti mühasibat uçotunun müəyyən normaları ilə tənzimlənir. Buna adətən faktiki maya dəyəri də deyilir. Sözü gedən faktiki maya dəyəri əmlakın əldə olunması formasına görə hesablanır və müəyyənləşir. Məhsulun maya qiymətinin tərkibinə daxil olan məsrəflər bunlardır:

- Alqı-satqı müqaviləsinə uyğun olaraq (oradakı şərtlər nəzərə alınmaqla) malı satan tərəfə ödənilən pul vəsaitləri;
- Ehtiyatları almaq prosesində informasiya xarakterli xidmət göstərən təşkilatlara ödənilən ödənişlər;
- Gömrük rüsumları;
- Malın daşınması xərci;
- ƏDV ödəyicisi olmayan və ƏDV xarakterli olmayan malları alan zaman əvəzləşdirilməsi mümkün olmayan ƏDVLər. Qeyd edək ki, bu məbləğ maya dəyərinin tərkibinə daxil olacaqdır;
- Vasitəçi müəssisələrə ödənilən pul vəsaitləri;
- İstehsalda iştirak edən avadanlıqların köhnəlmə xərcləri;
- Ehtiyatların istifadə olunması üçün yararlı şəkildə gətirilməsi ilə bağlı xərclər;
- Material-istehsal ehtiyatlarının alınması ilə bağlı digər əlavə xərclər

İstehsal müəssisələrində məhsul istehsalının və onunla bağlı xərclərin əməliyyatlarının aparılmasında maliyyə şöbəsinin işçilərinin qarşısında müəyyən vəzifələr dayanır. Məhsulun istehsal edilməsi və ərsəyə gətirilməsi əsasən üç istiqamətlərdə aparılır:

İlk Emal prosesi ➡ *İstehsal prosesi* ➡ *Son emal prosesi*

Bu məqsədlə baş vermiş bütün əməliyyatların qeydiyyatı və hərəkətlərin izlənməsi olduqca mühüm amillərdən biridir. Mühasibatlıq şöbəsinin işçiləri aşağıdakı vəzifələri icra etməlidirlər:

- 1) İstehsal üçün lazım olacaq və istehsal prosesinə birbaşa qoşulan xammalların hərəkətini dəqiq uçota almaq. Artıq qalan xammalların qeydiyyatı da ayrıca

uçotda alınmalıdır. Ümumiyyətlə bu prosesdə əvvələ və sona qalıq dəqiq şəkildə müəyyənləşdirilməlidir;

- 2) İstehsal prosesinin bütün mərhələlərində mal-materialların da uçotu aparılmalıdır. Baş vermiş proseslərin ardıcılığı qorunub saxlanılmalı və ona uyğun uçotda qeydiyyatlar aparılmalıdır. Bunların hər biri müvafiq sənədlərlə rəsmiyyətə salınmalıdır. Müasir dövrdə artıq texnologiyaların mühasibat uçotuna təsirinə uyğun olaraq baş vermiş bu əməliyyatları müvafiq mühasibat uçotu proqramlarında da qeydiyyata alırlar;
- 3) Məhsulun hazırlanmasında birbaşa iştirak edən bütün xərclər uçota alınıb maya dəyərinin üzərinə müvafiq olaraq daxil olmalıdır;
- 4) Məhsulun maya dəyərinə daxil olan istehsala aid əmək haqqının uçotu müfəssəl aparılmalıdır.

Məhsul istehsalının maliyyə uçotuna nəzər salanda görürük ki, keçmiş qeydiyyatla indiki qeydiyyatlar arasında çox böyük dəyişikliklər olmuşdur. Artıq istehsalın müasirləşməsi bir çox əməliyyatların eyni anda aparılmasına xidmət yaratmışdır. Müxtəlif modullu proqramlar sayəsində uçotun səmərəliliyi artmış, məhsuldarlığı isə müsbətə doğru dəyişmişdir. Bu proqramların və onlarda uçotun aparılmasına üçüncü fəslimizdə geniş toxunulacaqdır.

2.2. Sənaye müəssisələrində məhsul istehsalının idarəetmə uçotu aspektləri

Bilirik ki, mühasibat uçotu bizə müəssisənin iqtisadi vəziyyəti barədə məlumatları çatdırır. Müəssisənin iqtisadi vəziyyəti parlaq olması üçün onun hər cəhətdən sistemləşdirilməsi lazımdır. Məlumdur ki, xarici istifadəçilər müəssisələrin hər zaman maliyyə durumunu araşdırıb ona uyğun hərəkət edirlər. Lazım olacaq informasiyaları həm müvafiq dövlət komitəsindən, həm də şəxsən şirkətdən almaq kimi üstünlükləri vardır. Bu məlumatlara tələbatı olan tək-cə xarici istifadəçilər deyil, eləcə də daxili istifadəçilər - xüsusilə rəhbərlikdir. Məhz elə buna görə maliyyə və idarəetmə uçotu ayrı-ayrılıqda aparılmalıdır. Maliyyə uçotu lazım olan bütöv

informasiyaları xarici istifadəçilərə, həmçinin rəhbərliyə tam şəkildə ötürə bilmir. Rəhbərlik öz gəlirləri və xərcləri haqqında doğru-düzgün məlumatları idarəetmə uçotu vasitəsilə alır. Çünki doğru qərar vermək üçün xərcləri barədə məlumatlı olmalıdır. O, çalışır ki, özündə olan bütün resurslardan mümkün qədər çox istifadə edib fayda götürsün. Bundan əlavə müəssisəyə olacaq yatırımların gəlir gətirmək dərəcəsinin araşdırılması da vacib məqamlardan biridir. Qısacası idarəetmə uçotu həm də istehsal olunacaq məhsullara sərf olunan xərclərin qeydiyyatını uçotda qeyd edir. Belə üstünlüklərə görə idarəetmə uçotunun tətbiqi zəruri bir hala çevrilir. Məhz mühasibat uçotunun da öz öhdəlikləri vardır; o, idarəedici məlumatlardan səmərəli istifadəni təmin etməlidir, yəni informasiya axınıni yaratmaq və bu məlumatları “himayə etməlidir.” Bu məlumatlar istifadəçilərin maraqlarını dolğun şəkildə təmin etməklə yanaşı həcmi də böyük olmamalıdır. Məlumat geniş olduqca ona nəzər yetirməkdə çətinliklər yaranır. Qeyd edək ki, verilən məlumatlara görə əsasən müəssisənin stratejik planı dəyişdirilə bilər. Dediklərimizi ümumiləşdirsək idarəetmə uçotuna belə tərif verə bilərik:

Müəssisənin rəhbərliyinə və onun digər təşkilati bölmələrinə qərar qəbul etməsi üçün müəssisənin iqtisadi və kənar vəziyyəti haqqında vacib, dolğun və gələcəklə bağlı informasiyaları ötürən uçotdur. Ona həm məlumatlandırıcı, həm də nəzarət edən bir uçot kimi də baxmaq olar.

Qısa olaraq aşağıdakı cədvəldə maliyyə və idarəetmə uçotunun bəzi məqamlarına cədvəl 1-dən nəzər salaq:

Cədvəl 1: İdarəetmə və maliyyə uçotu arasındakı fərqlər.

Fərqləndirici mahiyyət	İdarəetmə uçotu	Maliyyə uçotu
Məqsədi	Müəssisədə idarəedici, planlaşdırıcı və nəzarətedici uçotdur	Xarici istifadəçilərə mühasibat sənədlərini müəyyənləşdirən uçotdur
İstifadəçilər	Daxili	Kənar, həm də daxili

Məlumat quruluşu	İstifadəedənlərin maraqlarına əsasən təmin olunur	Balans: $A=K+Ö$
Dəqiq olma göstəricisi	Obyektiv qiymətləndirmə. Təqribi hesablaşmalar səmərəliliyə görə	Çox böyük dəqiqlik
Uçotun aparılması xüsusiyyəti	Ən çox fayda və səmərə gətirən məlumat	Müvafiq qayda-qanunlar
Hesabat vaxtları	Rəhbərliyin istəyi ilə istənilən vaxt	Qanunvericilikdə nəzərdə tutulmuş vaxt çərçivəsində müvafiq olaraq aylıq, rüblük və illik

Mənbə. Müəllif tərəfindən hazırlanıb

Göstərdiyimiz fərqlərlə yanaşı iki uçot arasında oxşar yanaşmalar da vardır. Bunların bəzilərini qeyd edək:

- Uçotun eyni obyektlərindən istifadə edilir;
- Hər birinə aid olan ümumi prinsiplər;
- Məlumatların qorunub-saxlanması;
- Tətbiq olunan metodların eyniliyi və s.

İndi isə səmərəli təşkil olunmuş idarəetmə uçotunun şirkətə verdiyi faydadan danışaq. İlk öncə uğurlu uçotun qurulması müəssisənin fəaliyyətinə müsbət təsir göstərir. Lazım olacaq informasiyaları vaxtılı-vaxtında rəhbərliyə çatdırmaqla onun operativ qərar qəbul etməsinə şərait yaradır. Bayağ qeyd etdiyimiz kimi idarəetmə uçotunun elementlərinin biri də xərclərdir. Onun idarə edilməsi, düzgün planlanması iqtisadi fəaliyyətin əsas hissəsidir. Deyə bilərik ki, düzgün şəkildə qurulmuş idarəetmə uçotu müəssisələrin bir çox sıxıntılarını aradan qaldırır (Bağırov D.A, Həsəni M.X 2011).

Sadaladıqlarımızdan belə nəticəyə gəlirik ki, idarəetmə uçotunun xarakteri təhliledici bacarığının olmasıdır. Riskli sahələri müəyyənləşdirmək və həllinə yönələn yolları tapmaq başlıca məqsədlərdən biri hesab olunur. Bütün bunların

araşdırılmasının səbəbi isə şirkətin maliyyə vəziyyətini daim yüksəkdə tutmaqdır. Fikirlərimizi ümumiləşdirsək deyə bilərik ki, idarəetmə uçotu müxtəlif qərarların qəbul olunmasında həlledici rola malikdir. O, adətən müəssisənin davamlı inkişaf etməsi üçün gələcəyə dair fəaliyyətlərlə məşğul olur. Onun əsas məqsədlərindən biri çəkilmiş xərcləri minimuma endirmək, iş yükünü genişlətmək və planlar üzərində hərəkət etməkdir. Hər hansı bir fəaliyyətin ilkin mərhələsi plan qurmaqdır. O, məqsədə çatmağın bir nömrəli qurucusudur. Plan qurarkən adətən qarşıya bir çox suallar qoyulur. Tutaq ki, şirkət hal-hazırkı mənfəətindən razı deyildir və buna görə də məqsədi onu daha da artırmaqdır. Qurulacaq plan məhz mənfəətin artırılması yollarının necə təşkil edilməsinə xidmət edəcəkdir. (Q.Ə.Abbasov., 2017)

Müəssisə istehsal prosesinin idarə olunmasının əsas nöqtəsidir. Onlar məhsul, xidmət istehsal edib öz fəaliyyətlərini təşkil edirlər. Bu fəaliyyətdə istifadə olunan bütün işçi qüvvələrin, ehtiyatların, texnoloji vasitələrin və digərlərinin üzərində ciddi idarəetmə və nəzarət təşkil olunmalıdır. Bütün bunlar istehsal prosesinin idarə olunmasının əsasıdır.

İstehsal müəssisələrində idarəetmə uçotunun başlıca məqsədi istehsalla bağlı fəaliyyətləri yüksəltmək üçün idarəetmə qərarlarını vaxt itirmədən qəbul etməyə şərait yaratmaqdır. İstehsal prosesinin fəaliyyəti, xərclərin düzgün bölüşdürülməsi onlar üzərində nəzarət mexanizminin təşkili məsələsində aparıcı rola malikdir. Bazar iqtisadiyyatında istehsalın sərfəli təşkilində təhlil prosesinin fəaliyyəti artır. Təhlil istehsal prosesinin faydalılığının yüsəldilməsinə tərəf yönələn material ehtiyatlarının istifadə və müəyyən edilməsində rola malikdir. Müasir dövrdə təhlilin müsbət keyfiyyətləri daha da yüksəlir. Səbəb olaraq maya dəyəri, istifadə olunmamış xammal və ehtiyatların dəyəri, eləcə də elmi-tərəqqi dövründə müəssisəyə kapital axınının sürətlənməsində istehsalın yüksəlməsinə görə məhsuldarlığın da yüksəlməsi və yenilənmiş idarəedici metodların yaranmasını gətirmək olar. Yeni metodların tətbiq olunması artıq ənənəvi olan metodlardan istifadənin əlverişli olmamasına əsaslanır. Yəni sənayedə istehsal fəaliyyətindəki xərclərini stabilləşdirmək, maya dəyəri ölçüsünü azaltmaq, bütöv fəaliyyət üzərində

nəzarəti daha yaxşı effekt verəcək bir metodlardan istifadə etməklə nail olmaq olar. Belə olduqda idarəetmə qərarları daha müfəssəl olmalı və geniş təhlil istiqamətlərinə yönəlməlidir. İdarəetmə uçotundan istifadə edərək istehsal prosesində baş verənləri araşdırmaq və nəticə əldə etməkdə faydası vardır. Çünki o, xərclər barəsində lazımlı qərarların müəyyənləşdirilməsinə şərait yaradır. Xərclərin normallaşdırılmasında məsuliyyət həmçinin xərclər üzərində auditin də üzərinə düşür. Həmçinin qeyd edək ki, sənaye müəssisələrində idarəetmə uçotunun bir çox məqsədləri mövcuddur. O, kənar şirkətlərin fəaliyyətlərini də gözləmləməyə xidmət edir. Belə ki, həmin şirkətlərin iqtisadi fəaliyyətləri, istehsal etdikləri məhsulların çeşidləri, qiymətləri barəsində informasiya verir.

Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi idarəetmə uçotun tətbiqi və onun proseslərə təsir etməsinin intensivliyi istehsal prosesinin sərfəli təşkil olunmasına gətirib çıxarır. Və ən vacib məqamlardan biri onun təşkili keyfiyyəti xərc maddələrinin idarə olunması kimi sıxıntılarını aradan qaldırılmasına yardım edir. Belə olan halda bütün bu kimi fəaliyyətlərə təsir etmək üçün uçot sistemli şəkildə təşkil olunmalıdır.

İstehsal prosesinə cəlb olunan vasitələri daimi olaraq istifadə olunur və yenilənir. Bunları nəzərə alaraq demək olar ki, yuxarıda da qeyd etdiyimiz kimi müəssisə rəhbərləri istehsal etdikləri məhsullarının hansı qiymətə hazır olduğu haqqında məlumatlı olmalıdırlar. Bu məlumat çox gərəklidir, çünki xərclərin müəyyənləşməsi rəqabətlik göstəriciləri bununla təyin olunur. Bunları tənzimləyən uçot isə idarəetmə uçotudur. O, xərclərlə yanaşı maya dəyərinin müəyyənləşməsinə də öz töhfələrini vermiş olur. Qeyd etmişdik ki, maya dəyəri həmin məhsul üzərinə çəkilmiş xərclərə əsasən formalaşır. İkisinin də stabil və mənfəəti yüksəldilməsi baxımından onların üzərində nəzarət olduqca vacib amildir. İdarəetmə uçotu isə xərclər və maya qiymətinin üzərində nəzarəti təmin edir.

Qeyd edə bilərik ki, müəssisənin meneceri istehsal prosesində idarəetmə uçotunu müəyyənləşdirir. Menecer bu prosesdə həm istehsalın planlaşdırılması

fəaliyyətində, həm də nəzarətində fəaliyyət göstərməlidir. Burada dörd mərhələ mövcuddur:

- ✓ Birinci mərhələ proqnozlaşdırmaqdır. Yəni gələcək dövrün müəyyənləşməsi, yüksəliş istiqamətlərini və qəbul olunan qərarların təhlil edilməsidir. Bəzən heç də bütün proqnozlar müsbət nəticələrlə nəticələnir.
- ✓ İkinci mərhələ təhlildir. O, istehsal prosesinə cəlb olunan bütün göstəricilərin iqtisadi təhlilini aparır. Təhlil fəaliyyət istiqamətlərinin sərfəliliyinin artırılmasına xidmət edir.
- ✓ Üçüncü mərhələ planlaşdırmaqdır. Onun mahiyyətinə gəldikdə isə deyə bilərik ki, idarəetmə uçotunun nəzarət baxımından ən vacib hissəsindən biridir. Planlama bir ardıcılıq konsepsiyasıdır. Başqa sözlə hədəfə doğru addımlamağın yollarını göstərir.
- ✓ Sonuncu mərhələ isə qərarın qəbul edilməsidir. Qısaca olaraq bu mərhələlər istehsal prosesinin idarəetmə müddətini xarakterizə edir. (Rzayev Q.R. 2006)

Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi xərclər üzərində bütün növ fəaliyyətlərə (onların müəyyən olunması, minimumlaşdırılması) nəzarət olunması çox aktual məsələlərdən biridir. Onun səviyyəsi şirkətdə təsərrüfatçılıq fəaliyyətinə əsaslanır. Şirkətin müsbət iqtisadi göstəricilərə sahib olması üçün mühasibat sahəsində maliyyə uçotu və idarəetmə uçotunda istehsala sərf edilən xərcləri ciddi şəkildə gözdən keçirtmək lazımdır. Çünki xərclər iqtisadi fəaliyyətlərin göstəricisidir.

Maliyyə uçotunun istehsal xərcləri ilə bağlı əsas vəzifəsi xalis kapitalı müəyyənləşdirmək və baş verən təsərrüfat əməliyyatlarını təhlil edib mənfəət və zərəri müvafiq hesabatlarda göstərməkdir. İdarəetmə uçotunun vəzifəsi isə istehsal xərclərini təhlil edib müəssisə rəhbərliyinə məlumat vermək və müvafiq qərarlar qəbul etməsində yardımçı olmaqdır. Bu qərarlar iqtisadi fəaliyyət zamanı xərclərin yaranması, stabilləşməsinə, satışlarının dəyərinin müəyyənləşdirilməsinə şərait yaradır. Ona görə idarəetmə uçotunda istehsal xərcləri barədə dolğun və qərəzsiz məlumatlara sahib olmaq çox gərəklidir. Müəssisənin iqtisadi planlaşmasında

xərclərin təhlili ön plana çıxır. Qruplaşdırma baxımından İdarəetmə uçotunun məqsədinə görə xərclər fərqli şəkildə bölünür. Bilirik ki, xərclərin cəmi maya dəyərini formalaşdırır, idarəetmə uçotu isə maya dəyəri ilə yanaşı maliyyə nəticələrini də müəyyən etməyə malikdir.

Material ehtiyatlarının uçotu ilə yanaşı onların qiymətləndirilməsi də olduqca vacib və əhəmiyyətli nüanslardan biridir. Materiallar bir çox metodlarla qiymətləndirilir. Metodların seçimi müəssisənin uçot siyasətindən asılıdır. Müəssisə hər hansı bir metodu seçməkdə sərbəstdir. Və seçəcəyi metodu uçot siyasətində göstərməlidir. İl sonu gəldikdə isə dəyişmək kimi bir üstünlüyə malikdir. Bu metodlara LIFO, AVCO, FIFO, Spesifik İdentifikasiya metodlarını göstərmək olar. Bunlar barəsində qısa izahlara baxaq.

FIFO metodu LIFO metodunun əksi kimi anlaşılır. Belə ki, burada anbara birinci daxil olan materiala əsasən maya qiyməti müəyyənləşir. Sərfəli metod olduğu üçün bir çox qabaqcıl ölkələr bu üsuldən istifadə edərək mal və materiallarının dəyərini qiymətləndirirlər. Qiymətlərin artdığı dövəmdə LIFO metodundan fərqli olaraq burada mənfəət çox olacaqdır. Lakin mənfəət nə qədər çox olacaqsə, il sonunda ödəniləcək vergi də kifayət qədər yüksək olacaqdır. Bu isə heç bir müəssisəyə maraqlı olacaq bir hal deyildir. FiFo metoduna aid praktik nümunəni və düsturu cədvəl 2-də göstərək.

Cədvəl 2: Müxtəlif metodla SMMD-nin tapılması

Tarix	Qalıq	Miqdar	Dəyər	Məbləğ
1 mart	Qalıq	200	2	400.00
7 mart	Alış	300	2.5	750.00
10 mart	Alış	400	3	1200.00
		900		2350.00
17 mart	Satış	550	5	2750.00

Mənbə: Müəllif tərəfindən hazırlanıb

Yuxarıda verilən cədvəldəki məlumatlardan istifadə edərək biz SMMD (satılan məhsulun maya dəyərin)-ni, ümumi mənfəətini tapa bilərik. Maya dəyərini tapmaq

üçün satışın (350) miqdarına uyğun alışlar cəmlənir və birincidən başlayaraq müvafiq qiymətlərə vurulur (Fətullayev R 2019). Yəni,

$$200 \times 2 = 400; 300 \times 2.5 = 750; 50 \times 3 = 150. \text{ SMMD} = 1300 - \text{ə bərabər olacaqdır.}$$

LIFO metodu barədə qısa məlumat verək. Bu metodun mahiyyəti ondan ibarətdir ki, bu zaman anbara daxil olan ən axırncı material və mallar ilk olaraq satışa çıxarılır. Yəni maya qiyməti son mədaxil olan mala uyğun təyin olunur. Cədvəl 2-dəki məlumatlardan istifadə edərək LIFO metonda SMMD-nin tapılmasına nəzər salaq.

$$400 \times 3 = 1200; 150 \times 2.5 = 375 \text{ SMMD} = 1575 - \text{ə bərabər olacaqdır.}$$

Lakin bu metod öz effektivini son zamanlar itirmişdir. Maliyyə Hesabatlarının Beynəlxalq Şurası bu metodun istifadəsini demək olar ki, dayandırmışdır. Səbəblərdən biri odur ki, mal-materialı alan son aldığı materialı nisbətən yüksək qiymətə alır. Belə olduqda LIFO xüsusiyyətini tətbiq edərək bütün mallara bu qiyməti tətbiq edir və qiymət süni şəkildə artırılır. Digər səbəblərdən biri odur ki, bu metod inflyasiya zamanı mənfəətin azalmasına səbəb olurdu. Nəticədə müəssisə iqtisadi səmərə və qazanc əldə etmirdi. Məhz bu səbəblərə görə Şura bu metodun istifadəsini məhdudlaşdırmışdır. (Fətullayev R., 2019) .

İndi qeyd edəcəyimiz metod ən əlverişli üsullardan biridir. Bu AVCO metod və ya Orta Maya Dəyəri Metodudur. Adından görüldüyü kimi orta qiymət hesablanıb tapılır. Yuxarıda sadaladığımız hər iki üsula diqqət yetirsək görürük ki, alınan nəticələr biri-birinin əksidir. Birində mənfəət az, digərin də isə çox yüksək olur. Məhz bu nəticə ayrılığından qurtulmaq üçün AVCO metodu çox əlverişli hesab oluna bilər. AVCO metodunu cədvəl 2-dəki verilənlərə uyğun SMMD-ni tapaq.

$$1. \text{ Orta dəyər} = 2350 / 900 = 2.61 \quad 2. \text{ SMMD} = 2.61 \times 550 = 1435.75$$

Sonuncu qeyd etdiyimiz metod spesifik identifikasiyadır. Adından görüldüyü kimi hər bir daxil olan materiala ayrıca yanaşılır. Sayından asılı olmayaraq hər bir materiala özünün alış dəyəri ilə qiymətləndirilir. Xüsusi sifariş vasitəsilə istehsal

prosesinə cəlb olunan materialların dəyərini hesablamaq gərəkdiyində spesifik identifikasiya üsulundan istifadə etmək əlverişli hesab olunur. Məsələn, qızıl-zinət əşyalarının ticari fəaliyyətində metod geniş tətbiq olunur. (Fətullayev R 2019)

Bizim fikrimizcə, materialların bu dörd növdə qiymətləndirilməsi heç də həmişə sərfəli olmur. Hər birinin öz xüsusiyyətlərinə görə mənfi və müsbət tərəfləri vardır. Çünki alınan nəticələrin fərqliliyi malların maya dəyərinin dəyişilməsinə və mənfəətin də müxtəlif olmasına gətirib çıxarır. Nəticə etibarlı ilə müasir bazar iqtisadiyyatı şəraitində yeni metod üsullarından istifadə ön plana çəkilməlidir. Bu metodlar üzərində yeni və daha təkmilləşmiş versiyaları tətbiq etmək lazımdır.

Qeyd etdik ki, idarəetmə uçotunun məqsədlərindən biri qərar qəbul etməkdə yardımçı olmaqdır. Çoxlu sayda qərarların içərisindən ən uyğunun seçilməsi məqsədi ilə yaranmış alternativ xərclər müqayisə olunur. Belə ki, bunu iki şəkildə bölmək olar. Birinci bölmədə xərclər sabitdir. Yəni dəyişmir. İkincidə isə müxtəlif qərarların qüvvəyə minməsi səbəbi ilə sabit deyil, dəyişilir. Buna görə belə fərqliliklərin (alternativlərin) olması qəbul olunacaq qərarların müəyyənlişməsinə problemlər yaradır. Bunun üçün ikinci bölmədəki elementlərin müqayisə olunması daha çox məqbul hesab olunur. Qeyd etdiyimiz uçotdakı bu fərqlilik (alternativ) xərclər biri-birindən fərqlənən göstəricilərdir. Müəyyən qərarların verilməsi prosesində istifadə olunacaq bölmə ikinci bölmədəki xərclərdir. Birinci bölmədəki xərclərdən isə demək olar ki, istifadə olunmur. (Səbzəliyev S.M, Quliyev V.M., 2014)

Göründüyü kimi mühasibat uçotu da, idarəetmə uçotu ilə yaxındır. Təbii ki, burada da bir çox ziddiyyətlər mövcuddur. Lakin bizim fikrimizcə idarəetmə uçotu özündə daha dərin və geniş məlumatları birləşdirir. Çünki idarəetmə uçotu bu məsələlərlə yanaşı müəssisənin iqtisadi fəaliyyətini müəyyənlişdirib qiymətləndirir. Buradan belə bir düstur çıxara bilərik ki, müəssisə fəaliyyətinin qiymətləndirməsinin üzərinə istehsalat uçotunu gəlsək idarəetmə uçotu alınacaqdır

İstehsal prosesinin idarə olunmasında idarəetmə uçotunun hədəflərindən biri də müəssisənin strateji məqsədlərini yerinə yetirməyə yardımçı olmaqdır. Ümumi

nəticəyə nəzər salsaq deyə bilərik ki, istehsal proseslərinin idarəetmə mühasibatında idarə edilməsi ehtiyatların koordinasiyasını təşkil edir.

2.3. Material ehtiyatlarının və hazır məhsulun uçotu

İstehsal müəssisələrində material ehtiyatları ən əsas bazalardan biridir. Sənayedə istehsalın formalaşması, tələbata uyğun satış planının genişləndirilməsində onların birbaşa rolu vardır. Təbii ki, buradakı bir sıra məsələləri həll etmək üçün materialların təhlili prosesi aparılmalıdır. Bizim fikrimizcə bu təhlilin əsas məqsədləri bunlardır:

- ❖ materialların istifadə olunması planını qurmaq;
- ❖ plan üzrə istifadəyə nəzarət etmək;
- ❖ resursların təşkil olunmasının effektiv təsirini müəyyənləşdirmək;
- ❖ xidmətlərin, işlərin keyfiyyətinin, kəmiyyətinin, maya qiymətinin müəyyənləşməsində materiallardan istifadə olunmasının təsirini araşdırmaq;
- ❖ onlardan sərfəli istifadə olunması məsələlərini araşdırmaq.

Qeyd edək ki, materiallar təhlil olunarkən yalnız kəmiyyət baxımından təhlil olunmamalıdır. Rəqabətli bazar iqtisadiyyatında məhsullar biri-birindən çeşidlərinə, keyfiyyətinə görə fərqləndiyinə görə keyfiyyət təhlili də aparılmalıdır. Yəni, burada əsas fikir həmin materialların hazırlanması, saxlanması şəraitlərinə baxış keçirtmək, mövcud standartlara riayət olunmaq, müqavilədə göstərilən müddəalara uyğun olmaq kimi məsələlərinə üzərinə yönəlir.

Materiallar məhsul istehsalı fəaliyyətində aparıcı rola malik olan əmək vasitələridir. Onların hər birinin qiyməti məhsulun dəyərini formalaşmasında təsiri olur. İnkişaf edən bir müəssisə bu resursların səmərəli təşkil olunmasına xüsusi diqqət göstərir. Müasir bazar iqtisadiyyatında görürük ki, artıq məhsulların istehsal olunmasında materiallardan kifayət qədər az istifadə olunmasına maraq göstərilir.

Bunun səbəbi məhsulun maya qiymətinin minimuma endirmək məqsədinin olmasıdır (Səbzəliyev S.M, Quliyev V.M., 2014).

Materiallara sərf olunacaq məsrəflərin azadılması maya dəyərinin azalması deməkdir. Sahibkar isə belə olan halda daha çox mənfəət götürmək üçün məhsulların satış qiymətini artırır. Təbii haldır ki, burada bir sıra mübahisəli məsələlər də vardır. Lakin ümumi baxımından onlara qənaət edilməsi iqtisadi məqamda müsbət hal kimi nəzərdə tutulur. Materiallardan sərfəli istifadə edilməsi həm də müasir texnoloji nailiyyətlərin istehsal prosesinə tətbiq olunması sayəsində də baş verir.

Material ehtiyatları “Ehtiyatlar” adlı 2 №-li standartda öz əksini tapmışdır. Orada materiallara nələrin aid olduğu qeyd edilir. Mal-material ehtiyatlarına aiddir (2 №-li Standart: www.maliyye.gov.az, 2018):

- ❖ Satılmaq üçün nəzərdə tutulan;
- ❖ Satılmaq üçün istehsalda hazırlanan;
- ❖ İstehsal ilə yanaşı xidmətlərin təklif edilməsində fəaliyyət göstərən.

Materialların istifadəsində səmərəliliyin artırılması və nəzarət edilməsi ən gündəmdə olan məsələlərdən biridir. Ölkəmizdə var olan materiallardan, xammallardan istifadəni azaltmaq onların ümumi hasilatına qənaət etmiş olarıq. Çünki ölkəmizin resurs ehtiyatı tükənəndir. Həm də məhsulun maya dəyərini aşağı salınmasına səbəb olarıq. Çünki demək olar ki, sənayedə məhsul istehsalında onun maya qiymətində material məsrəfləri çoxluq təşkil edir. Materiallardan istifadəni minimumlaşdırmaq onun əvəzinə texnoloji vasitələrdən istifadəni genişlətmək olduqca əlverişli bir haldır. (“Ehtiyatlar” adlı 2 №-li Mühasibat Uçotunun Beynəlxalq Standartı)

Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi materialların uçotda dəqiq şəkildə qeydiyyatla alınması xüsusi diqqət yetiriləsi məqamlardan biridir. Uçotda qeyd olunmasının vacibliyi bizə materiallar haqqında bir çox məlumatların verilməsinə şərait yaratmağıdır. Belə ki, maya qiymətinin azaldacaq materialları müəyyən etmək, sərf olunma prosesini minimumlaşdırmaq, onların hərəkətini təyin etmək kimi məsələlər haqqında məlumatları bizə çatdırır (Hacıyev N.Z, Cəfərov N.İ., 2008).

Mühasibat uçotunun materiallar barəsində əsas məqsədləri kifayət qədərdir. Onların bəzilərini qeyd edək:

- ✓ Materialların anbarlara daxil olunmasına və saxlanmasına nəzarətin təmin olunması;
- ✓ Onlar barəsində baş vermiş bütün əməliyyatları tez bir zamanda uçota almaq;
- ✓ Baş vermiş məsrəflərin aşkarlanması və qeydiyyatı;
- ✓ Kənarlaşmalara yol verilməməsinə riayət olunmasını təmin etmək;
- ✓ Onların hərəkəti barədə olan məlumatları doğru və dolğun formada daxili, eləcə də xarici istifadəçilərə çatdırmaq.

Yeni Hesablar planının 2-ci bölməsində, yəni materialların uçotu ikinci bölmədə yəni “Qısamüddətli aktivlər”də aparılır. Buraya aiddir:

- ✓ 201№-li “Material ehtiyatları” hesabı;
- ✓ 202№-li “İstehsal məsrəfləri” hesabı;
- ✓ 203№-li “Tikinti üzrə məsrəflər” hesabı;
- ✓ 204№-li “Hazır məhsul” hesabı;
- ✓ 205№-li “Mallar” hesabı;
- ✓ 206№-li “Satılmaq üçün saxlanılan digər aktivlər” hesabı;
- ✓ 207№-li “Digər ehtiyatlar” hesabı;
- ✓ 208№-li “Ehtiyatların dəyərinin azalmasına görə digər ehtiyatlar” hesabı.

Materialların uçotu göründüyü kimi aktivdir. Buna görə də Materialların daxil olması debetdə, azalması isə kreditdə yazılış aparılır. Onların dəyəri istehsal olunan məhsulun üzərinə əlavə olunur.

Materialların müəssisəyə ilk daxil olacağı yer anbardır. Burada materiallar saxlanılır və lazım olduqca istehsala buraxılır. Saxlanılma vəziyyəti və eləcə də anbardarın vəzifə və öhdəliklərinə ciddi diqqət göstərmək lazımdır. Bununla bağlı məsuliyyət öhdəliyini öz üzərinə götürən müqavilə bağlanılmalıdır. Anbardar gün sonu və ya ay sonu burada materialların hərəkətini yoxlayır və mühsabatılığa hesabat təqdim edir. Müəssisəyə materiallar onları satanlardan, şirkətin

rəhbərliyindən, təhtəl şəxslərdən daxil ola bilər. Bunların hər biri uçotda ayrıca olaraq aparılır. O, daxil olacaq materialların fəaliyyətini uçota almaq üçün anbar uçot vasitələrində qeydlər aparır. Bu M-12 forma adlanır. Bu forma materialların istifadə olunmasını və istifadə olunmayanları müəyyənləşdirməyə imkan verir. (B.X.Ataşov, N.A.Novruzov, və E.Ə.İbrahimov., 2009)

İlk öncə müəssisəyə materiallar daxil olduqda mühasib Debet 201 “Materiallar” - Kredit-431,531 “Uzun müddətli/Qısa müddətli kreditor borcu” hesablarda qeyd edir. Kreditor borcunun müddətinin uzun və qısa olması müəssisənin materialların dəyərinin ödəmə müddətindən asılı olaraq dəyişir. Borc ödənildikdən sonra isə Kredit 221 “Kassa” və ya 223 “Bank Hesablaşma Hesabı”, Debet 431,531 hesablarda olacaqdır. Müəssisəyə təhtəl şəxslərdən daxil olan materiallarda isə debet olduğu kimi qalır, 244 №li “Təhtəlhesab məbləğlər”də isə kreditləşir. Materiallar istehsal silinərkən 202№-li “İstehsalat məsrəfləri”nin debetində, kreditində isə 201№-li “Materiallar” hesabında müxabirləşir. Daha sonra materialların sərfiyyatı və istehsal prosesinə cəlb olunması baş verir. Bu əməliyyat isə Debet “Hazır Məhsul” (204), Kredit “İstehsal Məsrəfləri” (202) aparılır.

Bildirək ki, materialların daxil olması mədaxil orderi vasitəsilə rəsmiləşdirilir. Orderdə müəssisənin adı, tarix, müştəri kodu, materialların adı, ölçüsü, miqdarı, bir ədədinin qiyməti və ümumi yekun qiymət qeyd olunur. Sonda müştəri və icraçının imzaları ilə təsdiqlənir. Orderlə yanaşı malların qəbulu üçün “akt” da yazılır. O da iki nüsxədən ibarət olur. Rəhbərlik və ya digər məsul şəxslərin təsdiqləməsindən sonra bir nüsxəsi qarşı tərəfə göndərilir. Həmçinin malı göndərən müəssisə isə mal alanla müqavilə bağlayır. Burada mal və materiallar haqqında materiallar öz əksini tapır. Bunlardan əlavə materialların anbardan istehsal prosesinə cəlb olunması üçün rəsmi sənəd kimi “limit zabor kartı” vasitəsindən istifadə olunur. Hər bir material anbardan çıxdıqca burada qeyd olunur. Burada əsas məqsəd limiti gözləməklə kənarlaşmaların qarşısını almaqdır.

Materialların alışı uçotundan bəhs etdik. İndi isə satış prosesinə qısa nəzər yetirək. Onun hesabı yeni hesablar planında 611-ci “Sair Gəlirləri” hesabdır. Müvafiq olaraq həmin hesabın debetində material ehtiyatlarının uçot qiyməti ilə hesablanmış maya qiyməti əks olunur. Materiallar satıldıqda məhz bu hesabın debetində məbləğ qeyd olunur, 201 “Materiallar” hesabının kreditində isə yenə həmin məbləğ yazılır. Satış üçün yaranan məbləğ isə 611 hesabın kreditində qeyd olunur. Bilirik ki, satış olduqca ilk öncə debitor borclarımız artır. Məhz bu əməliyyatın debetində 211, kreditində 611 olacaqdır. Materialı alan tərəf borcunu ödədikdə bank (223) və ya kassa (221) hesabına pul mədaxil olunur. Pullar daxil olduqca isə 211 nömrəli hesabda (debitor borc) azalmalar baş verəcəkdir. Yəni Debet-223/221, Kredit-211 üzrə müxabirləşmə aparılacaqdır. Satışların sonu ya mənfəət, ya da ki, zərərlə bitmək kimi bir ehtimalı vardır. Məntiqi cəhətdən deyə bilərik ki, satılmış hər hansı bir məhsulun, materialın maya qiyməti onun satış qiymətindən aşağı olmalıdır. Gəlir əldə etməyin ən vacib məqamlarından biridir bu. Mənfəət və ya zərərlə bitən əməliyyatın müxavirləşməsi iki cür hesabda aparılır. Bunlar “Sair Əməliyyat Gəlirləri” və “Ümumi Mənfəət” hesablarıdır. Satış əməliyyatı mənfəətlə sonlandıqda əldə olunan pul məbləği 611-ci hesabın debetində, 801-ci hesabın krediti ilə yazılış aparılır. Yox, əgər zərər ilə bitərsə, bu yazılışın əksi qeyd olunmalıdır (B.X.Ataşov, N.A.Novruzov, və E.Ə.İbrahimov., 2009) .

Məhsul istehsal edən bütün müəssisələr istehsal prosesinin sonunda hazır olan məhsullar alırlar. Sahibkarlıq fəaliyyətinə nəzər yetirdikdə hazır məhsulların necə də əhəmiyyətli bir məqam olduğunu görə bilərik. Fəaliyyətin nəticəsində yaranan hazır məhsulların satışı isə onlar üçün mənfəət göstəricisidir. İstehsal prosesinin ən son fəaliyyəti hazır məhsuldursa, müəssisənin sonuncu mərhələsi isə onların satılmasıdır. Hazır məhsul lazım olan bütün prosedurlardan keçmiş hesab olunur. Həmçinin hazırlanmış məhsullar o cümlədən gedəcəyi mövqelərə çatdırılmış olmalıdır (Fətullayev R., 2019) .

Praktiki olaraq demək olar ki, hər hansı bir xammal “Materiallar” müəssisəyə gəlir, istehsal prosesinə keçərək yarımfabrikatlara “İstehsal məsrəfləri” ötürülür.

Yarımfabrikatda isə məhsul hazırlanaraq hazır məhsula “Hazır məhsul” çevrilir. Qeydiyyatata alınacaq hazır vəziyyətə gətirilmiş məhsullar haqqında müəssisənin kifayət qədər çox informasiyaya malik olması lazımdır. Bunlar aşağıdakılardır:

- ✓ İstehsal prosesinə cəlb olunan məhsullar;
- ✓ Sifarişçilər üçün yüklənən məhsulların kəmiyyəti;
- ✓ Hazırlanmış məhsulların satılmaq üçün nəzərdə tutulmuş qiyməti;
- ✓ Onların ödənilmə müddətləri.

Məhsulların hazır vəziyyətə gətirilməsinin mühasibat uçotu da müəssisələrdə aparılması gərəkən əməliyyatlardan biridir. Burada əsas məqsəd onlara çəkilən xərclərin dəqiq müəyyən olunmasıdır. Əgər hər hansı müəssisə satışı nəzərdə tutub normadan əlavə malı istehsal edərsə, o zaman istehsal olunacaq yeni məhsulun uçotunu da aparmalıdır. Anbara daxil olan və oradan buraxılan məhsullara nəzarəti müəssisə gücləndirməlidir. Onların dəqiq uçotu çox əhəmiyyətlidir. Səbəbi odur ki, onların dəyər qiyməti istehsala və buraxılmasına çəkilmiş xərclərin ümumi dəyəri ilə ölçülür. Həmçinin düzgün baş vermiş qeydiyyat hazır məhsulların satış qiymətinə, onların ödənişlərinin zaman çox keçmədən edilməsinə nəzarət edir. Nəticədə mənfəət artır və müəssisənin öz öhdəliklərini yerinə yetirmə qabiliyyəti yüksəlir. Nəzərə alsaq ki, hazır məhsulların son yolçuluğu onların satılmasıdır, belə olan halda uçot sayəsində xərcləri düzgün müəyyənləşdirib hazır məhsulun qiymətini ortaya çıxarmaq olduqca gərəklidir.

İndi isə uçotun öhdəliklərinə nəzər salmaq:

- ❖ Qeyd etmişdik ki, hazır məhsulların olduğu yer anbarlar və digər müvafiq yerlərdir. Məhz bu prosesə nəzarət olunması, başqa sözlə desək, hərəkətə nəzarət etmək uçotun əsas vəzifəsidir.
- ❖ Uçotun dəqiq yerinə yetirilməsinin digər bir əhəmiyyəti hazır məhsulların dəyərinin müəyyən edilməsidir.
- ❖ Hər istehsal olunan məhsul sonda satılmaq üçün müəyyən müəssisə və müştəri ilə əlaqəndirilir. Bu proses isə müqavilələrlə rəsmiləşir. Burada isə

onların planlaşdırılmış say və çeşid, eləcə də dəyər üzrə düzgün olması uçotun qarşısında qoyulmuş vəzifə və öhdəliklərdən biridir.

- ❖ Satılan hər hazır məhsul ya kreditlə, ya da nağd şəkildə satılır. Ödənişlərin zamanında edilməsi üçün uçotda müvafiq ödəniş qeydiyyatlarının aparılması önəmlidir.
- ❖ Anbarlarda məhsulların çıxarılması, göndərilməsi üçün müvafiq nəqliyyat vasitələrinə yüklənməsinə nəzarət də uçotun üzərinə düşmüşdür.

Anbarda qalan hazır məhsullar növbəti dövrün qalıqları hesab olunur. Müəssisələrdə olan hazır məhsullar aktivlərin (dövriyyə) tərkibində mühüm yer tutur. Nə qədər çox hazır məhsullar qalıq kimi anbarlarda qalarsa, müəssisə bir o qədər çox ziyana düşəcəkdir. Bunun törətdiyi manelər müəssisələrə maliyyə axınınin kəsilməsi, öhdəliklərin ödənilməməsi, getdikcə məhsulun maya qiymətinin yüksəlməsi, əhalinin həmin məhsullara tələbatının aşağı düşməsi və s. ola bilər. Bu cür problemlərin aradan qaldırılmasında maliyyə şöbəsi ilə yanaşı, satış və satınalma, marketing şöbələri yaxından iştirak etməlidir.

Bu yazılış məhsulun iki maya dəyərindən biri olan faktiki maya dəyəri ilə anbara gəlir. O, əsasən, ayın sonunda müəyyənləşir. Belə ki, qeydiyyatata alınmış bütün məlumatların sənədləri maliyyə şöbəsinə daxil olur. Daha sonra istifadə olunmuş ehtiyat və materialların kalkulyasiyası aparılır. Məlumdur ki, qiymətləndirmənin digər növü isə normativ maya qiymətidir. Adından da göründüyü kimi bu metod müəyyən qayda və normalar daxilində formalaşır.

Hazır məhsulların qiymətləndirilməsi uçotun əsas qaydalarından biridir. Belə ki, onların hazırlanmasından tutmuş satışa qədər olan bütün proses izlənilir və qiymətləndirilir. Onlar uçotda həm forma, say ilə, çəki ilə, həm də pul ilə müəyyənləşməklə uçotda göstərilir. Əsas qiymətləndirmə iki növ üzrə aparılır (faktiki və plan). Bundan əlavə daha iki növ də vardır (satış və birbaşa xərc qiyməti üzrə):

- Faktiki istehsal ilə qiymətləndirmə, əsasən, texnoloji əməliyyatlarla bağlı olan xərclərdir. Adətən xüsusi sifariş yolu ilə fəaliyyətlərini davam etdirən sahələrdə işlədilir. Bu həmçinin hazır məhsulla bağlı bütün sənədləşmə işləri, eləcə də istifadə olunmuş ehtiyatların sərfiyyat məbləğləri müəyyənləşdikdən sonra istifadə edilir.
- Plan və ya normativdə isə kənarlaşma fəaliyyəti ön plandadır. Bu metodun digər iştirakçısı faktiki maya qiymətidir. Bu ikisi arasında baş vermiş kənarlaşmalar qiymətləndirilir. İstehsal olunmuş məhsulun maya dəyəri üzrə normativ metodu tətbiq edən istehsal sahələri bunu tətbiq edir.
- Xərc metodunda satılan məhsulun maya qiymətinin üzərinə birbaşa olmayan xərclər toplanılır.

Aktiv bazar şəraitində özünə uyğun istehlakçı tapmaq və onu özünə “asılı” vəziyyətə salmaq idarəetmə uçotunun məqsədlərindən birinə çevrilməlidir. Məhsul hazırlanıb satılarkən sifarişçi və ya malalan tərəfindən müqavilələr tərtib olunub qarşılıqlı imzalanmaq şərtilə satılır. Bu topdansatış əməliyyat adlanır. Pərakəndə fəaliyyətdə isə hazır məhsullar nağd və ya kreditlə əhaliyə satılır. Hazır məhsullar saxlandıqları yerlərdən gedəcəyi yerlərə anbardarın nəzarəti altında yola salınırlar. Mühasibatlıq şöbəsi qarşı tərəfə müvafiq qaydada elektron qaimə yazaraq bütün məlumatları ötürürlər (Fətullayev R., 2019).

Satış uçotunda bir çox hesabların qarşılıqlı müxabirləşmələri əsas roldadır. Belə ki, bir məhsul satılarkən ilk öncə o 701-ci hesaba silinməlidir. Silinmə 701 “Satışın maya dəyəri üzrə xərclər” hesabın Debetində, “Hazır məhsul” hesabının Kreditində yazılış aparılır. Məhsul satılan anda debitor borc kimi qeydiyyat aparılmalıdır. Hesablama metoduna əsasən gəlirin baş verdiyi an o, gəlir kimi tanınmalıdır. Satdığımız hazır məhsulun məbləği 211 “Debitor borc” hesabının Debetində, 601 “Satış” hesabın Kreditində yazılacaqdır. Həmçinin həmin malı satdığımız üçün ƏDV öhdəliyimiz yaranır və qarşı tərəfin ödəyəcəyi ƏDV də bizim bir növ debitor borcumuz olacaqdır. Təxirə salınmış vergi öhdəliyimiz və Debitor borcumuz ƏDV

məbləği qədər artacaqdır. Pullar daxil olduqdan sonra debitor borcumuz sıfırlanacaq və kreditdə yazılacaq. Daxil olan pul məbləği müvafiq olaraq ya bank hesabımıza (223), ya da kassamıza (221) mədaxil olub debetdə göstəriləcəkdir. Həmçinin ödənilmiş ƏDV 226-cı hesaba daxil olacaqdır. Sonda satılan məhsullar maya dəyərinə silinəcəkdir.

III FƏSİL. SƏNAYE MÜƏSSİSƏLƏRİNDƏ MƏHSUL İSTEHSALININ UÇOTUNUN MÜASİR DÖVRÜN TƏLƏBLƏRİNƏ UYGUN TƏKMİLLƏŞDİRİLMƏSİ

3.1. Sənaye müəssisələrində məhsul istehsalının uçotunun təkmilləşdirilməsi istiqlamətləri

Mövcud bazar iqtisadiyyatında qazanılacaq mənfəət sahibkarlıq fəaliyyətinin başlıca məqsədlərindən biridir. Hər bir sahibkar indiki iqtisadi vəziyyəti təhlil edərkən gələcəkdəki müsbət nəticələrə necə nail olacağı haqqında düşünürlər. Bunun üçün isə öz mühasibat uçotlarını dəqiq qurulmasını istəyirlər. Şirkətlərin müsbət iqtisadi göstəricidə olması onların balansında olan əsas istehsal amillərindən səmərəli şəkildə istifadə edilməsindən və müəssisənin xərclər smetasına uyğun hərəkət etməsindən asılıdır. Müəssisənin zamanla böyüyən fəaliyyətində diqqət yetirilməli olan məsələlərdən biri də uçot əməliyyatlarının daha tez icra olunmasından ibarətdir. Çünki böyüməkdə olan iqtisadi fəaliyyət paralel olaraq onun uçotunun aparılmasının əhatəsini də genişləndirir. Bunun üçün isə müasir dövrün mövcud tələblərinə uyğun addımlar atmaq lazımdır.

Məhsul istehsalının tərkib hissələrindən biri də materialların uçotudur. Onun uçotunun da təkmilləşdirmə istiqamətləri kompüterləşmədən başqa həm də yenilənmiş standartlardan istifadə olunmasıdır. Bu standartların hər biri xüsusi olaraq Maliyyə Nazirliyinin saytından əldə etmək mümkündür.

Keçmiş dövrlərdə hələ texnologiyaların kəskin şəkildə istifadə olunmadığı vaxtlarda müəssisədəki maliyyə şöbələrinin məsul şəxsləri öz uçot hesabatlarını sadə əl üsulu ilə tərtib edirdilər. Müəssisəyə daxil olan pul vəsaitləri isə müvafiq sənədlərlə rəsmiləşdirilib kassaya mədaxil edilirdi. Demək olar ki, nağdsız valyuta ilə iş mövcud deyildi. Lakin indiki dövrdə mühasibat uçotu da dəyişikliyə uğradı.

Müasir tipli texnoloji avadanlıqlardan istifadə edərək işlərin rahat üsulla tənzimlənməsinə gətirib çıxardı. Bu proses iyirminci əsrin ortalarından sonra daha da sürətlənməyə və canlanmağa başladı.

Böyük iş təcrübəsi və iş yükü tələb edən sənaye sahələrində kompüterləşmənin və digər təkmilləşdirmə proseslərin mövcudluğu orada baş verən uçotun qurulmasını və qeydiyyatını xeyli asanlaşdırır. Təbii ki, bu yeniliklərin tətbiq olunması o demək deyil ki, artıq ixtisaslı və bacarıqlı kadrlara ehtiyac olmayacaqdır. Əksinə bu proseslərdən sonra kadr uçotu mühasibat uçotu ilə birlikdə daha da təkmilləşəcək və yeniləşəcəkdir. (Sadıqov Ə.A., və başqaları 2012)

Təkmilləşdirilmə prosesi istehsal fəaliyyətinə təsir etdiyi kimi onun uçotuna da təsir edəcəkdir. Artıq qurulmuş müasir uçot proqramları vasitəsilə bir neçə məsul şəxslər eyni zamanda qeydiyyat apara biləcəklər. Uçotun təşkil olunmasında istifadə olunan texnologiyaların tətbiqi təkmilləşməyə və yenilənməyə doğru atılmış bir addımdır. Gündəlik məlumatların uçotunda qeyd edilməsi, ay sonunda hesabların bağlanması yenilənmiş sistemlərlə tənzimlənir. Bu proses əslində vaxt aparan və dəqiqlik tələb edən bir fəaliyyətdir. Çünki edilmiş hər hansısa bir səhv dövrün və ya ilin sonunda qeyri-dəqiq əməliyyatların aparılacağına gətirib çıxaracaqdır. Ay sonu yaxınlaşdıca maliyyə işçilərinin “stressli günləri” artır və həmin məlumatların yığılmasına mümkün qədər çox vaxt sərf edirlər. Xüsusilə əgər bu məlumatları fərqli-fərqli qurulmuş cədvəllərdən əldə edərlərsə. Lakin uçotun avtomatlaşmasından istifadə edərək bu uzun və qarışıq işləri çox rahat hala gətirmək mümkün olacaqdır. Mahiyyət etibarını ilə uçot olduğu kimi qalır. Dəyişən isə sadəcə onun qeydiyyatının aparılmasındakı yeniliklərdir.

Kiçik müəssisələrdə uçotun qeydiyyatının aparılmasında iş miqdarı çox olmasa da, iri istehsal müəssisələrində bu proses mürəkkəbdir. Maliyyə şöbəsi öz işlərini rahatlaşdırmaq və vaxt itkisini azaltmaq üçün uçotun avtomatlaşdırılması və kompüterləşməsinə olduqca maraqlıdır. Vaxt itkisinin azaldılması digər vacib işlərə yönəlməyə xidmət edəcəkdir. Əgər müəssisə rəhbəri də bu avtomatlaşdırmaq

prosesinə maraqlı olmazsa, o zaman mexanikləşdirməyə çəkilən xərclər bahalı, həmin fəaliyyət isə cansıxıcı olacaqdır. Amma realıq budur ki, mexanikləşdirmə əməliyyatı öz mürəkkəbliyi ilə seçilən istehsal uçotunu xeyli rahatlaşdırır.

Yuxarıda qeyd etdik ki, istehsal sahəsində xüsusilə sənaye müəssisələrində məhsul istehsalı uçotunun aparılması olduqca mürəkkəb və dəqiqlik tələb edən bir prosesdir. Müasir bazar sahəsində xammal və materiallardan sərfəli şəkildə istifadə edilməsi və istehsala cəlb olunması nəzər yetiriləsi məsələlərdən biri hesab olunur. Tükənən sərvətlərin istehsal prosesində fəaliyyəti zamanı buna daha məsuliyyətli yanaşmaq gərəklidir. Bununla belə istehsala cəlb olunan bütün vəsaitlərin istifadə edilməsinə və onların səmərəli şəkildə hərəkətinə ciddi riayət etmək lazımdır. Çünki bu xərclərin böyük qismi sonda məshulun maya dəyərini formalaşdıracaqdır. Məhz bu hərəkətlərin qeydiyyatı isə uçotda aparılmalıdır. Uçotun təkmilləşməsi və ordakı əməliyyatların müasir texnologiyalara daşınması vacib məsələlərdən biridir. Çünki artıq ənənəvi şəkildə uçot aparılması gözlənilən effekti verə bilmək potensialın itirir. Nəzərə alsaq ki, indiki şəraitdə kağız daşıyıcılardan istifadə xeyli azaldılır.

Bəs nəyə görə məhsul istehsalı uçotunun təkmilləşdirilməsi məsələsi ortaya çıxdı? Ənənəvi uçotun əsas çatışmazlıqları nədədir? Bu sualların cavabı müasir dövrdə baş verən iqtisadi və informasiya texnologiyalarındakı yeniliklərin təsirindən formalaşır. Çünki uçot təkcə müəssisələrdə iqtisadi faktor deyil. O, baş verən əməliyyatlardan yaranan fəaliyyətləri əks etdirməklə yanaşı, həmin fəaliyyətlərə birbaşa təsir göstərir. Yəni, məhsul istehsalı uçotunun qeydiyyatı davamlı aparılmalı, istehsal prosesinə cəlb olunan ehtiyatların səmərəli təşkilini gözləməli, xərcləri azaltmağa yönəlməli və mənfəəti artırmalıdır. Bunların reallaşması üçün isə komputer texnologiyalarından istifadə edilməlidir. İlk öncə müəssisələr öz uçotunu təkmilləşdirərkən öz fəaliyyət çərçivəsinə uyğun bir mühasibat proqramı seçməlidir. Dövrümüzdə bir çox həm yerli, həm də xarici ölkələrin qurduğu mühasibat uçotuna aid proqram təminatları vardır. Bu proqramlar vasitəsilə məlumatlar bazaya daxil edilir. Lazım olacaq bütün məlumatları proqrama daxil olub bir neçə toxunuşla əldə ediləcəkdir.

Bu sualın digər cavabların biri də bəşəriyyətimizin artan sürətlə hərəkət etdiyidir. Yəni artıq istehsal müəssisələri artmış olan insan tələbatını ödəməkdə çətinlik çəkirdilər. Ənənəvi uçot prinsiplərində məlumatların uzun müddət axtarılması və qeydiyyatının çətinliyi bu işə olduqca mane olurdu. Artan tələbatla birgə aydındır ki, artan birbaşa və dolayı məsrəflər də olacaqdır. Bunların hər biri ayrı-ayrılıqda uçotda qeyd olunması vacib məsələlərdən biridir. Müasir şəraitdə isə bu cür qeydiyyatları asanlıqla hesaba almaq mümkündür. Çünki işlərin çoxu avtomatlaşmış və ya mexanikləşdirilmiş şəkildə uçota alınacaqdır. Qısacası əl əməyinin işdəki fəaliyyət payı azalacaqdır. Belə olan təqdirdə müəssisədə birbaşa məsrəflər azalacaq, buna paralel olaraq isə dolayı xərclər yüksələcəkdir. Nəticə etibararı ilə məhsulun maya dəyərinin məbləği də dəyişiləcəkdir.

Hərtərəfli bir mühasibat uçotu proqramından istifadə edilməsinin faydaları olduqca çoxdur. İlk öncə o, satış və istehsal prosesinin uçotunu tənzimləmir, həmçinin istehsal fəaliyyətinin səmərəliliyini də yüksəldilməsinə xidmət etmiş olur. Həmçinin istehsal ilə bərabər satışın da nəzarət olunması müəssisənin iqtisadi fəaliyyətinə müsbət təsir göstərir. Bu nəzarət maya dəyərinin artıq olmasının qarşısını alır. Bunun səbəblərindən biri odur ki, köhnə mühasibat uçotunda bu prosesləri o qədər də yaxından izləmək mümkün deyildi. Çünki kağız daşıyıcılarında qeydiyyata alınan məlumatları asanlıqla əldə etmək mümkünsüz idi. Çoxlu sənəd dövriyyələrinin arasında lazım olan məlumatların axtarılması həm uzun, həm də cansıxıcı bir prosesdir.

Mühasibat uçotunda məhsul istehsalı uçotunun təkmilləşdirilməsi müəssisələr üçün müsbət keyfiyyətlərdən biridir. Nəzərə alsaq ki, istehsal müəssisələrindəki uçot əməliyyatları xidmət sahələrindəki uçot əməliyyatlarından iş çoxluğu baxımından xeyli fərqlənir. Yəni istehsal prosesinin uçotu xeyli vaxt aparan və iş çoxluğu baxımından yorucudur. Ay sonu vaxtı çatan vergi və digər hesabatların göndərilməsi və müvafiq qaydada ödənilməsi prosesləri başlayır. Əgər əvvəlcədən düzgün uçota alınmamış qeydiyyat olarsa, bu proses də müəyyən çətinliklərlə həll olunacaqdır. Bu uzun prosesi asanlaşdırmaq və rahatlığa çıxarmaq üçün yeni yollar düşünüb tətbiq

etmək gərəklidir. Amerika alimlərinin araşdırılmaları nəticəsində müəyyən olunmuşdur ki, öz uçot sisteminə yeni texnologiyaları tətbiq etməyən müəssisələr digər şirkətlərə nəzərən daha operativ və qabaqcıl şəkildə işlərini aparırlar. Çünki şirkət sahibləri məhsul istehsalı prosesində nə qədər xərclərin çəkildiyi və gəlir əldə etdiyini bilmək istərlər.

Mühasiblərin işini asanlaşdıracaq bu yolları müxtəlif hissələrə bölə bilərik. Bunlar aşağıdakılardır:

➤ *Müasir dünyada baş verən yenilikçi texnologiyalara integrasiya olunmaq*

Bu proses özünü bütün sahələrdə xüsusilə mühasibat uçotu sahəsində xeyli doğrultdu. Ənənəvi mühasibat uçotunda qeydiyyatdakı yanlışlıqları sonradan dəyişmək uzun vaxt alırdı. Müasir uçotda isə belə səhvliklər mümkün olduğu qədər minimuma endirilmişdir. Artıq bu nöqsanları edərkən proqram qeydiyyatı nəzərə almayacaq və səhvlikləri sistemə daxil edən şəxsə bildirəcəkdir.

➤ *Vergi hesabatları ilə bağlı proqramlar*

Bilirik ki, müəssisələrin maliyyə uçotunu düzgün aparılmasının ən başlıca məqsədi dövlətə olan vergi və digər öhdəliyin vaxtılı-vaxtında, düzgün şəkildə təqdim etmək və borcu dövlətə ödəməkdir. İstehsal sahəsindəki mühasibat uçotunda isə məlumatların çoxluğu bu prosesi daha da qabarıq şəkildə ifadə edir. Çünki düzgün olmayan hesabatları təqdim etmək, borclarla bağlı məbləğlərdə uyğunsuzluqların olması ilə nəticələnir ki, bu da öz növbəsində vergi orqanlarının kameral yoxlama aparmağa mane olur.

➤ *Bulud texnologiyası*

Bu texnoloji yeniliyi dördüncü sənaye inqilabı anlandırırlar. Dövrün ən müasir tələblərindən biri hesab olunan bulud texnologiyası artıq bütün uçot məlumatlarını öz serverlərində saxlayaraq rahat interfeysə çıxış əldə etməyə şərait yaradır. Bu texnologiyadan istifadə edən istehsal sahələrindəki şirkətlər öz mühasibat

məlumatlarını rahat şəkildə “təzələyirlər”. Qeyd edək ki, bu barədə ətraflı məlumatı fəslimizin digər bölməsində qeyd olunacaqdır. (Həşimov M.A., 2016)

Qeyd edək ki, uçotun qeydiyyatı təkcə müxtəlif mühasibat proqramlarında aparılmaya bilər. Həmçinin hər bir fərdi kompüterin daxili yaddaşında olan “EXCEL” Microsoft proqramından da istifadə məqsədəuyğun hesab oluna bilər. Əlbəttə ki, burada əsas məqsəd fərqli sistemlərdə qeydiyyat aparmaq yox, həmin qeydiyyatın düzgünlüyünün təmin olunmasıdır.

Sadalanarlardan belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, dövrümüzdə istehsal uçotunda eləcə də digər sahələrdəki uçot növlərində təkmilləşmə metodlarından istifadə etmək zəruridir. Texnoloji avadanlıqlardan istifadə edilərkən müəssisələr öz hədəflərinə daha tez çatır və gəlirliliyini artırır. Yeniliklərdən istifadə edərək uçot qeydiyyatlarında insan amilləri zamanı yaranan səhvləri tezliklə aradan qaldırmağa şərait yaradacaqdır. Bu gün artıq müəssisə rəhbərləri anlayırlar ki, təkmilləşdirmə istiqamətlərindən istifadə etmədikcə mövcud iqtisadi vəziyyət dəyişən deyildir. Buna görə də təkmilləşmə istiqamətlərindən biri hesab olunan uçotun avtomatlaşması və mexanikləşdirilməsinin faydaları heç bir müəssisə rəhbərinə və təşkilatlara sirr olaraq qalmamalıdır.

3.2. Sənaye müəssisələrində məhsul istehsalı uçotunun müasir standartlara uyğunlaşdırılması məsələləri

Müasir dünya iqtisadiyyatı cəmiyyətimizə və eləcə də müəssisələrə yeni-yeni ideyalar və formalarla təsir edir. Nəzərə alsaq ki, dünyadakı demoqrafik göstəricilər tez-tez dəyişilir. Bəşəriyyətimizin artan tələbatını ödəmək üçün fərqli yanaşmalardan istifadə etmək gərəklidir. Buna görə də yenilənən texnoloji vasitələrin hər bir sahəyə müdaxilə etməsinə şərait yaratmaq lazımdır.

Müasir dünyamızda günü-gündən baş verən bir çox yeniliklər artıq dövrümüzün bütün məqamlarında özlərini göstərmişlər. Bütün sahələrdə aparılan əməliyyatlar,

eləcə də sənaye sahələrindəki fəaliyyətlərdə artıq təkmilləşdirilmiş istiqamətlər görə bilərik. Son zamanlarda müəyyən olunmuşdur ki, texnologiyaların uçotda tətbiq olunması prosesinə istək xeyli artmışdır. Bunun əsas səbəblərdən biri olaraq rəqabətli iqtisadi zamanda yaşadığımızı göstərmək olar. Tətbiq olunmuş bu yenilikçi istiqamətlər həmin sahələrin inkişafı ilə nəticələnir. Məlumdur ki, müasir dünya ilə integrasiya olunmuş bütün sahələrdə müsbət gedişat mövcud olur və olacaqdır. Müasir dünya dedikdə yeniliklərə hər zaman açıq olan və onu tətbiq etməyi nəzərdə tutan bir aləm başa düşə bilərik. Çağdaş sistemlər əlbəttə ki, daha çox işlədilər və ehtiyac duyulan sahələrdə daha çox və daha tez bir sürətlə yayılacaqdır. Təkmilləşdirmə istiqamətlərinin ən başlıca məqsədi əməliyyatların qeydiyyatını asanlaşdırmaq və onun axtarılması yollarını rahatlaşdırmaqdır. Bu məqsədə əlbəttə ki, müasir texnologiyaların tətbiq etməklə mümkünə çevirə bilərik. Demək olar ki, hər il biri-birindən daha da çox yenilənən və müasirləşən texnologiyalar həyatımıza daxil olur. Əlbəttə ki, bu texnologiyaların tətbiq edilməsi müəssisələrdə bir çox dəyişikliyə səbəb olacaqdır. İlk öncə həmin bu yenilənən texnologiyalar müəssisə daxilindəki kadrların tərkibini yeniləyəcəkdir. Artıq bu texnologiyaları öz əməliyyatlarına tətbiq edəcək yüksək səviyyəli və yeniliklərə açıq olan işçilərə üstünlük veriləcəkdir. Baş verilən əməliyyatların hər birini komputerin bazasına işləyərək ay və il sonunda lazım olacaq bütün məlumatların avtomatik şəkildə əldə olunmasına gətirib çıxarır. (Mehdiyev V.M., 2014)

Qeyd etdik ki, artan tələbatı ancaq sürətləndirilmiş istehsal ilə qarşılamaq olar. Belə olan təqdirdə müəssisələrin də iş yükü xeyli dərəcədə artacaqdır. Bütün bu artımların qeydiyyata alınması isə təbii ki, sənəd üzərində etmək çətinlik törədəcəkdir. Buna görə müasirləşmiş texnoloji və avtomatlaşdırılmış mühasibat uçotunu qurmağa tələbat artacaqdır. Məhz elə bu prosesin tətbiq olunması göstərdiyimiz səbəblərə görə ehtiyac yaranacaqdır. Yəni uçotun avtomatlaşdırılması gələcəyə yönələn və faydaları hər zaman açıq-aydın görünən bir gedişatdır. Səmərəliliyin artırılması baxımından müasirləşmiş uçot ən əlverişli fəaliyyət növlərindən biridir. Həmçinin avtomatlaşdırılmış mühasibat uçotu aşağıdakı

cədvəldə qeyd olunan problemlərin aradan qaldırılmasına şərait yaradır (Salahov Ə.S., 2007).

Cədvəl 3: Müasir uçotun həll etdiyi məsələlər

İstifadəçi üçün əlverişli bir mühitin yaradılması: Texniki dəstək
İstifadəçiyə aid xüsusi kodlardan istifadə edərək hər kəsin girişinə məhdudiyət qoyulması
İstifadəçi və kompüter arasında virtual birləşmənin təşkil olunması
Uçot məlumatlarının qorunmasının təmin edilməsi
İdarəetmə qərarların verilməsi üçün böyük həcmdə məlumat bazasının özündə saxlanması

Mənbə: Müəlif tərəfindən hazırlanıb

Online şəkildə tərtib olunmuş və hazırlanmış mühasibat uçotuna məxsus sənəd nümunələrinin üstünlükləri bizim fikrimizcə bunlardır:

- ✓ Kağızlara sərf olunan maliyyə vəsaitlərinin azaldılır;
- ✓ Baş verəcək fəvqaladə vəziyyətlərdə sənədlərin təhlükəsizliyi tam təmin oluna bilmir. Lakin elektron sənədləşmədə bütün məlumatlar kompüterlərin məlumat bazasında saxlanılır və qorunur. Əlbəttə ki, elektronlaşmış sənəd növləri bizim həyatımıza çox yeni dövrdə daxil olubdur. Ona görə də hələ onların müsbət və faydalı tərəflərini yaxın gələcəkdə daha da yaxşı hissə edəcəyik;
- ✓ Lazımı yerlərə artıq sənəd çatdırmağa o qədər də ehtiyac olunmur. İstədiyimiz uçot sənədini fərdi kompüterimizdə hazırlayıb qarşı tərəfə göndəririk. Olduqca rahat və sadə yol ilə;
- ✓ Kənar şəxslərin bütün sənədlərə baxmağının qarşısını alır. Çünki onlara baxmaq, qeydiyyat aparmaq və təhlil etmək üçün müvafiq məsul şəxslərə xüsusi kod, şifrə və parol verilir. Yəni, gizlilik lazımı səviyyədə qorunmuş olacaqdır.

Rəqabətli şəraitdə fəaliyyət göstərən çağdaş bazar iqtisadiyyatında istehsalın uçotunun müasir standartlara görə uyğunlaşması onun rəşional göstəricilərə daha çox təbə olmasına gətirib çıxarır. Təşkilatlarda uçotun qurulmasına ciddi nəzarət və tələb vardır. İstər ənənəvi, istərsə də yenilənmiş mühasibat uçotuna nəzər salsaq görmək mümkündür ki, forma və məqsəd demək olar ki, eyni olaraq qalır. Çünki

uçotun qurulması müəssisələrin zərər və ya mənfəətlə ili başa vurmasının göstəricisidir. Lakin beynəlxalq standartlarla ayaqlaşaraq artıq ənənəvi və kağız daşıyıcılarından çox istifadə edilməsi yavaş-yavaş aradan qaldırılır. Bu isə mühasibat uçotunun kompüterləşməsinə tələbatı artırır. Müxtəlif proqramlardan istifadə etdikcə öz istehsal uçotumuzu dəqiqliklə qeydiyyatını apara bilərik. Texnoloji proqram təminatlarından istifadə edilməsi bizə təkcə uçotdakı məlumatlardan yaranan mənfəəti vermir, həmçinin gəlirli sahələrin və eləcə də xərclərin paylanmasına təsir göstərir.

Bir sənayə sahəsindəki istehsal şirkəti öz uçot sistemini müasir tənzimləmələrlə təkmilləşdirməlidir. Bir neçə illər bundan əvvəl bu proses könüllü xarakter və ya maraqlardan yaranırdısa, hal-hazırda zərurətə çevrilmişdir. Çox az hallarda ənənəvi və ya texnoloji yeniliksiz işləyən müəssisələrlə rastlaşa bilərik. Bəs nəyə uçotun yenilənməsinə zərurət yarandı? Bunun səbəblərinə araşdıraq.

Sənayə sahəsi olduqca rəngarəng bir sahədir. İnsanların və ümumi cəmiyyətin tələbatın ödədiyi üçün daim yenilənməsi sürətlənməsi şərtidir. Məhz rəqabətli məhsul istehsalının təşkili eləcə də uçotun təşkili dünyanın texnologiya sahəsinə inteqrasiya olunmalıdır. Məhsul istehsalı uçotunun aparılması təkrarlanan əməliyyatların qeyd edilməsi ilə başlayır. Ona görə də bu cür fəaliyyəti tez bir zamanda avtomatlaşdırmaq lazımdır ki, başqa vacib işlərə də vaxt ayrıla bilsin.

Uçotun kompüterləşməsindən istifadə edən bir istehsal şirkətinin qazanacağı effektiv nəticələr olduqca çoxdur. Müasir texnoloji yeniliklər demək olar ki, hər cür əməliyyatların işlənməsinə şərait yaradır. Hər ay sonu hesabların bağlanması avtomatik şəkildə proqram vasitəsilə həyata keçirir. Anbar qalıqlarına və digər hesabat növlərinə dərhal baxmaq və nəzərdən keçirtmək mümkünə çevrilir.

(Ələkbərov R.Q., Həşimov M.A., və Mustafayev T.İ., 2014.)

3.3. Sənaye müəssisələrində məhsul istehsalının uçotunda kompüter texnologiyasından istifadə məsələləri

Vətənimizin bütün sahələrdə o cümlədən sənaye sahələrində mühasibat uçotunun kompüterləşməsi və təkmilləşməsi müstəqillik qazandığımız və dirçəlməyə doğru ilk addımlarımızı atdığımız vaxtlara təsadüf edir. O zamanlar adətən kiçik müəssisələr daha çox fəaliyyət göstərirdi üçün bu sahələrdə avtomatlaşdırma siyasəti həyata keçirilirdi. Rus hökumətindən çıxdığımız üçün daha çox bu ölkənin yaratdığı və istehsal etdiyi proqramlardan istifadə edilirdi. Hazırkı dövrdə daha çox aşağıdakı kompüter proqramlarından kütləvi şəkildə yararlanırıq:

✓ “1C: Müəssisə sistemi, proqram təminatı”

Müstəqillikdən sonra ölkəmiz demək olar ki, yeni dövrə qədəm qoymağa başladı. Bütün sahələrdə baş verən yeniliklər mühasibat uçotuna da təsirsiz ötüşmədi. Müstəqiliyin ilk illərində rus imperiyasının tərkibindən yeni ayrıldığımız üçün onların istehsal etdiyi sistemlərdən, proqramlardan daha tez istifadə olunurdu və daha rahat qavranılırdı. “1C” proqramı da bu kateqoriyaya aiddir. Bu sistemin bir çox növləri vardır. Ən çox işlənən 8.3 və 8.2 versiyalarıdır. Daha çox keçmiş SSRİ-nin tərkibi altında olan dövlətlərin istifadə etdiyi bir proqramdır. Burada bütün növ əməliyyatlar qeyd olunur. Təkcə istehsal uçotu deyil, həmçinin kənd təsəvvüfatının da qeydiyyatı aparılır. Malların maya dəyərinin avtomatik çıxarılması və eləcə də anbarlardakı qalıq malların miqdarını göstərir. İndi isə 1C 8.3-də istehsal müəssisələrində məhsul istehsalının necə baş verdiyini aydınlaşdırmaq. (Ələkbərov R.Q., Həşimov M.A., və Mustafayev T.İ. 2014.)

İlk öncə məhsul istehsalına başlayarkən xammal və materialların alınması və onların sistemə işlənilməsi prosesi baş verir. Proqram daxilində akt və ya qəbzlər hazırlanır. Bundan sonra hər bir materialları 1C 8.3 proqramının xüsusi bölməsinə adları ilə qeyd edib siyahıya daxil edirik. Əgər bir mebel istehsal edəcəyiksə, bu zaman onun istehsalına lazım olacaq bütün xammal və materialların adlarını daxil edib, mebeli “istehsala verməliyik”. Yeni materialları daxil etmək üçün ya əvvəl

hazırlanmış adların üzərində klavişdə F9 düyməsin sıxmaq, ya “oxşarın yarat” bölməsini seçmək, ya da “əlavə et” hissəsini seçmək gərəklidir. Açılan pəncərədən ilk öncə lazım olacaq materialların adını, ölçü vahidini, miqdarını, bir ədədinin qiymətini, ədv məbləğini qeyd edirik. Daha sonra “OK” düyməsini sıxıb əməliyyatı başa çatdırırıq.

Materialların alışı qeyd etdikdən sonra isə onların istehsal əməliyyatına göndərilməsi baş verir. Aydındır ki, istehsal üçün alınan bütün materiallardan istifadə olunmur. Yalnız lazım olduqca istehsala ötürülən materialları proqram vasitəsilə anbardan silmək lazımdır. İş yerinə yetirmək üçün “malların hərəkət” düyməsini sıxmaq lazımdır. Silinmiş materialların dəyəri alınacaq hazır məhsulların maya qiymətinin üzərinə əlavə olunacaqdır.

Hazırlanmış məhsulların satış prosesini həyata keçirtmək üçün isə “Funksiyalar panel”indən “Satış” bölməsini seçib oradan “Mal və xidmət satışı” adlı müvafiq bölmənin üzərinə gəlib əməliyyatı başlaya bilərik. Burada məhsulun xərclər üzərinə gəlisdən sonra olan qiymətini və eləcə də 18% ƏDV məbləğini xanalarda göstəririk. Həmçinin burada satdığımız tərəfin adını, müqaviləsini, bankını da qeyd edə bilərik.

✓ **“AzMühasib” proqram sistemi**

Qeyd etdiyimiz proqram fərqli özəlliyinə və sadəliyini görə digərlərindən fərqlənir. Məhsul uçotunun əsas məqsədi müəssisənin anbarına daxil olan və ya çıxarılan bütün mal və materialların dəqiqliyini təmin etməkdir. Həmin proqramın “anbar” bölməsində bu işlər aparılır. Qeyd edək ki, bu proqram yerli mütəxəssislər tərəfindən yardılan ilk proqramlardan biridir.

Proqramın digərləri ilə oxşar cəhətlərindən biri müxtəlif dil seçimlərinin mövcud olmasıdır. Bu proqramın əsas mahiyyətlərin biri də odur ki, təkə mühasibat uçotunun aparılmasına xidmət etmir, həmçinin idarəetmə uçotunun da təşkilində iştirak edir. Ən yüksək avtomatlaşdırma prinsipi və yenilənən yerli qanunvericiliyə uyğun aparılan uçot qeydiyyatı müəssisə üçün olduqca məqbul hesab edilən xidməti serverlərdən biridir.

Məhsul istehsalı uçotunda “AzMühasib” proqramından istifadə edilməsi olduqca sadə və rahat şəkildə aparılmaqdadır. Mal və materialların anbarlarda saxlanması və oradan məxaric edilməsi “*anbar uçotu*”unda qeyd edilir. Həmçinin burada satış üçün nəzərdə tutulmuş və satılmış məhsullar üzrə aparılmalı olan sənəd rəsmiləşməsi, əmtəə əməliyyatların uçotu, qiymət təkliflərinin hazırlanması da həyata keçirilir. Bu bölmənin digər bir üstünlüyü isə məhsul istehsalına aid olan müxtəlif tipli hesabat formalarının hazır edilməsidir. (Salahov Ə.S., 2008) Bu hesabat formaları aşağıdakılardır:

- Məhsulun tərkibinə daxil olan vasitələrin daxil olması və çıxmasına aid;
- İstehsalçı və istehlakçılarla ehtiyatlar baxımından hesablaşmalarına aid;
- Anbarlarda qalmış xammal və materialların müəyyən edilməsinə aid;
- Sifariş hesabatların hazırlanması;
- Malların hərəkəti ilə bağlı qeydiyyat jurnallarına aid.

✓ ***“Günəş Sistemi” proqramı***

Qeyd olunan bu proqram da yerli şirkət olan Link.A MMC-nin mütəxəssisləri ərsəyə gətirmişlər. Bu proqram vasitəsilə də məsul şəxslər mühasibat uçotunu və bunla paralel olaraq digər əməliyyatları da həyata keçirə bilirlər. Proqram təminatının üstünlüklərinə nəzər salsaq görərik ki, ən sürətlənmiş və rahatlıq baxımından sərfəli olacaq bir sistemdir. Həmçinin bütün növ yeni qanunvericiliyə və digər uçotla bağlı olan fəaliyyətləri özündə birləşdirir. Burada yeni-yeni məlumatların daxil edilməsinə heç bir mane yoxdur. İstənilən qədər əlavə informasiyaları proqrama rahat şəkildə daxil etmək mümkündür (Salahov Ə.S., 2008).

Bu proqramın adı təsadüfi olaraq seçilməmişdir. Günəşin ətrafında birləşən hər bir planet “*Günəş Sistemi*” proqramında bir bölməni əhatə etmişdir. İstehsal uçotunda əsasən işlədilən bölmələr aşağıdakılardır (Həmidov Ə., Hübətov M., və Manafov M., 2011):

- a) Əsas vasitələrin uçotunun aparılması istehsal uçotunun ilkin mərhələlərindən biri hesab olunur. Bu proqramın tərkibində yerləşən Yupiter hissəsində ilkin uçot, amortizasiyanın müəyyənləşdirilməsi, eləcə də əsas vəsaitlərin qiymətləndirilməsi həyata keçirilir;
- b) İlkin uçotdan sonra istehsal edilmiş məhsullar üzərində formalaşan xərcləri müəyyən edilməsi mərhələsi dayanır. Qeyd etmək lazımdır ki, bunun uçotunun aparılmasında məqsəd məhsulun maya dəyərinin müəyyən olunmasına xidmət edir. Uran bölməsində bu əməliyyatların qeydiyyatları aparılır;
- c) Üçüncü mərhələ isə məhsul istehsalı zamanı ona sərf olunan materialların və digər resursların müəyyən edilməsidir. Çünki sonda istifadə edilməmiş resurslar anbarda qalıq olaraq göstəriləcəkdir. Məhz anbar uçotunun aparılmasında Merkuri bölməsinə daxil olaraq həyata keçirmək mümkündür.
- d) Valyuta əməliyyatları ilə bağlı fəaliyyətlər isə "Pluton" bölməsində həyata keçirilir.

Bundan öncəki fəsillərdə qeyd etdiyimiz kimi istehsal uçotu olduqca dərin, rəngarəng və əhatəli bir fəaliyyətdir. Onun ətrafında birləşən bütün proseslərin effektiv nəzarəti və qeydiyyatı ən aktual məsələlərdən biridir. İstehsal sahələrindəki uçot hər zaman öz mürəkkəbliyi ilə seçilmişdir. Onun mürəkkəbliyini nisbətən azaltmaq və asanlaşdırmağın yolların biri mühasibat uçotunun kompüter texnologiyalarına transformasiyasını təmin etməkdir. Texnologiyaların təkcə mühasibat uçotuna müsbət təsiri olduğunu deyə bilmərik. Həmçinin o, idarəetmə uçotuna da öz töhfələrini verməkdədir. Belə ki, müəssisə rəhbərləri adətən dəqiq uçotla tez bir zamanda keyfiyyətli qərarlar qəbul etmək istəyirlər. Bunun sürətinin artırılmasına kompüterləşmənin böyük önəmlərini vurğulamaq mütləqdir. Günümüzdə bu işi peşəkarcasına görən çoxlu sayda mühasibat uçotu proqramları vardır. Onların bir çoxu haqqında bu fəsildə məlumat veriləcəkdir. (Ələkbərov R.Q., Həşimov M.A., və Mustafayev T.İ., 2014)

Bulud texnologiyaları mühasibat uçotunda tətbiqininin üstünlüklərindən biri onun sürətli bir iş tərzinə sahib olmasıdır. Aparılan araşdırmaların statistikasına nəzər yetirəndə məlum olmuşdur ki, müəssisələrdə bu kimi proqram təminatlarından və texnologiyalardan istifadə edilməsi digər vacib işlərə də vaxt ayrılmasına səbəb olur və yeni-yeni biznes fəaliyyətləri ilə məşğul olmağa imkan yaradır. Qeyd edək ki, bulud serverlərində bütün mühasibat uçotuna aid olan məlumat və informasiyalar onun bazasında qorunub saxlanır. Həmin məlumatların təhlükəsizliyinin qorunması üçün isə hər bir istifadəçiyə xüsusi istifadəçi adı və kod verilir. Həmin məlumatların əldə olunması isə sadəcə olduğumuz məkanda adi bir internet şəbəkəsinin olması kifayət etmiş olur. Həmçinin bu sistemin digər bir özəlliyi isə onun alınmasına və saxlanılmasına çəkilən maliyyə məsrəflərinin kifayət qədər az olmasıdır.

Qeyd edək ki, yuxarıda göstərdiyimiz kompüter proqramları məhsul istehsalı uçotunda çox böyük önəmi vardır. Əlbəttə ki, sadaladığımız bu kimi üstünlüklərin onların real üstünlüklərindən qat-qat çoxdur. Bizim fikrimizcə ən başlıcası müəssisələrin idarəedilmə prinsipi elektron şəkildə qurulmuş uçotun sayəsində daha da təkmilləşdirmək mümkündür.

NƏTİCƏ VƏ TƏKLİFLƏR

Tədqiq edilmiş mövzudan belə nəticəyə gəlinir ki, istehsal müəssisələrində məhsul istehsalı uçotunun aparılması olduqca vacib məqamlardan biri hesab olunur. Bu barədə düzgünlüyün və dəqiqliyin təmin edilməsi müəssisənin öhdəliyinə düşən uçot fəaliyyətlərindəndir. Məhsul istehsalının tərkibinə daxil olan xərclərin xərc smetasına uyğunluğu həmin məhsulun maya dəyərinin müəyyən edilməsində böyük xidmət göstərməkdədir. Materialların alışı xərcləri və onların məhsul istehsalında iştirakı da maya dəyərinin üzərinə gələn xərclərdir. Bəzi müəssisələr bu xərclərin hər birini birlikdə uçota alır. Bizim fikrimizcə istehsal uçotunun təşkil edilməsində yaranmış xərclər hər biri ayr-ayrılıqda uçota alınmalıdır. Çünki belə olan təqdirdə istehsal zamanı müəssisə açıq-aydın hansı xərcləri çəkdiyini məbləğləri ilə görə biləcəkdir. Qısa desək mühasibat uçotunun aparılması müəssisənin ətrafında birləşən xərcləri müəyyən etməyə, onlar haqqında dolğun məlumatların qeydiyyatını aparmağa, təhlil etməyə və nəticə çıxarmağa imkan verir. Bu xərclərin isə nəzərə alınması müəssisənin kassa və ya hesablama metodlarından hansı birinin seçilməsindən asılıdır. Buna görə də bunla bağlı olan uçot metodu və həmçinin uçot siyasətinə diqqətlə yanaşılmalıdır.

İstehsal prosesi çox mürəkkəb sistem hesab edilə bilər. Çünki burada canlı qüvvə və istehsal alətlərinin ümumi harmoniyası baş verir. Bunun nəticəsində isə materiallar, xammallar istehsal prosesinin sonunda hazır məhsullara və yaxud xidmət formasına çevrilir. Bunları əhatə edən bütün növ əməliyyatlar isə xüsusi qaydalara uyğun olaraq sənədləşdirilməlidir. Materialların anbarlara daxil olması, istehsala buraxılması hər biri sənədlərlə rəsmiləşdirilməlidir. Hər bir sənəd nümunəsinin isə özünəməxsus kriteriyaları vardır. Oxşar cəhətləri hər birinin imza möhürlə təsdiq edilməsindən ibarət olmasıdır. İstehsal müəssisələri bu əməliyyatlarını düzgünlüyü təmin etməsi gələcəkdə baş verə biləcək vergi yoxlamaları zamanı nöqsanların aşkar edilməsinin qarşısını alacaqdır.

İstehsal uçotunun aparılmasının mühüm və vacib amillərindən biri onun standartlara, qanunlara, təlimatlara uyğunluğunun düzgün təşkil edilməsinə riayət olunmasıdır. Materiallar istehsalın tərkib hissəsi olduğu üçün onun qiymətləndirilməsi də aparılmalıdır. Bu MUBS-un “Ehtiyatlar” bölməsində göstərilən maddələrə əsasən aparılır. Hesablar planının da isə istehsal uçotu əsasən 20-ci hesablara uyğun aparılır.

Aydındır ki, uçotda həm maliyyə, həm də idarəetmə amilləri vardır. Maliyyə uçotu əsasən həm daxili, həm də xarici istifadə edənlər üçün hazırlanır. Bizim fikrimizcə maliyyə uçotu müəssisənin gələcək imkanlarının müəyyən edilməsi və xarici istifadəçilərin maliyyə hesabatlarına nəzər salıb investisiya fikirlərini gerçəkləşdirməyə imkan verir. İdarəetmə uçotu isə öz növbəsində bir neçə metodla materialların qiymətləndirməsini təmin edir. Hər bir metodun isə öz xüsusi hesablama qaydası vardır ki, bu da sonda mənfəət və SMMD-nin məbləğlərinin fərqli olmasına gətirib çıxarır.

Müasir uçot həmçinin beynəlxalq standartlara da cavab verməlidir. Demək olar ki, Milli Mühasibat Uçotu Standartından artıq çox az sayda müəssisə və təşkilatlar istifadə edir. Kommersiya təşkilatları öz uçot prinsiplərini beynəlxalq standartlara uyğun şəkildə aparmağa başlamışlar. 2004-cü il iyun ayının 29-cu günündə qəbul edilmiş uçot qanuna əsasən konseptual baxış yenilənmiş və uçotun beynəlxalq standartlara uyğun aparılmasının mühümlüyü aydınlaşdırılmışdır.

Müasir dövrdə texnologiya aləmində baş verən dəyişikliklər özünü istehsal uçotunda da göstərdi. Bizim fikrimizcə bu cür yenilik istehsal uçotunun aparılmasında çox əhəmiyyətli yollara “qapı açdı”. Sənayedə baş verən istehsal uçotu mürəkkəb olduğu kimi həm də çox vaxt aparıcı əməliyyatlardır. Bunun üçün onların hər birinin vahid proqramda birləşdirilməsi gərəklidir. Eyni zamanda təkmilləşmə və tənzimlənmə prosesi iqtisadiyyatın sürətli inkişaf etməsinə də səbəb olacaqdır. Bu prosesi daha da sürətləndirmək üçün bütün istehsal və qeyri-istehsal sahələrində avtomatlaşdırma və modernizə edilmiş uçot fəaliyyətinin necə

hmiyytli olması bütün vergi ödəyicilərinə çatdırılmalıdır. Artıq bir ildən oxdurki, pandemiya şəraitində yaşadığımız üçün uzaqdan idarəetmə olduqca unikal bir məsələyə çevrilərək uçotun da müasirləşmə məsələsini bir daha gz nn gtirm oldu.

İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. Abbasov Q.Ə (2006) İdarəetmə uçotunun təşkili prinsipləri. Monoqrafiya Bakı "Elm" -360 səh;
2. Abbasov Q.Ə (2017) Mühasibat uçotu. Dərslik və metodik vəsait. Bakı, "Təknur" nəşriyyatı-, 528 səh;
3. Abbasov İ.M., Məmmədov İ.A., Cabbarov A.S. (2017) "Mühasibat uçotu (sahələr uyğun)" - dərslik. Bakı,- 424 səh;
4. Ataşov B.X., Novruzov N.A., İbrahimov E.Ə. Maliyyə nəzəriyyəsi. (2014) Ali məktəblər üçün dərslik. Bakı, "Kooperasiya" nəşriyyatı, 648 səh;
5. Bağırov D.A, Həsənlı M.X ., (2011). "Maliyyə" dərsliyi. Bakı: "İqtisad Universiteti" nəşriyyatı .-344 səh;
6. Cəfərli H.A (2009) İqtisadi təhlil.Dərslik, Bakı, ""Elm və Təhsil" Nəşriyyatı, -560 səh;
7. Damət Bağırov, Mirələm Həsənlı. Maliyyə (2011), Dərs vəsaiti (ikinci buraxılış). Bakı: "İqtisad Universiteti" Nəşriyyatı,-384 səh;
8. Ələkbərov R.Q., Həşimov M.A., Mustafayev T.İ. (2014) Cloud computing xidmətinin təhlükəsizlik məsələləri və onların həlli yolları, İnformasiya texnologiyaları problemləri, №2, 170 səh;
9. Fətullayev R. (2019) "Beynəlxalq mühasibat uçotunun əsasları (Maliyyə uçotu), Bakı, "Nurlan" Nəşriyyat Poliqrafiya Mərkəzi,-320 səh;
- 10.Həmidov Ə., Hübətov M., Manafov M. (2010) "Günəş" mühasibat uçotu proqramları paketi. İstifadəçi üçün rəhbərlik. Bakı, "Elm və Təhsil" Nəşriyyatı, 274 s.
11. Həsənov Elvin, Əlimərdanov Elvin (2018), "Mühasibat Uçotu (GAAP və İFRS)" Bakı
12. İsmayılov M., Əhmədov Y., Bədəlov Q., Həşimova S.. (2014) Mühasibat uçotu üzrə praktikum və tapşırıqlar toplusu. Dərs vəsaiti. Bakı, Mütərcim, 368səh;

13. Mahmudov İ.M., Zeynalov T.Ş., İsmayılov N.M (2009) “İqtisadi təhlil” dərslik, Bakı, “Nurlar” nəşriyyatı, 550 səh;
14. Mehdiyev V.M. (2014) Milli Mühasibat Uçotu Standartları və kompüter mühasibatı: mahiyyəti, formalaşdırılması və tətbiq edilməsi problemləri. Bakı, “SABAH” Nəşriyyatı, 228 səh;
15. Mühasibat uçotu: təlimatlar, qanunlar, qaydalar Bakı-2013 səhifə 756;
16. Mühasibatlıq haqqında normativ sənədlər toplusu Bakı Qanun 2010;
17. Rzayev Q.R (2000) –“Beynəlxalq mühasibat uçotu və audit” dərs vəsaiti, Bakı, “Elm”-480 səh;
18. Sadıqov Ə.A, Cəfərova Ş.Ə, Sadıqov T.Ə, Sadıqov C.Ə (2012), “Mühasibat uçotu” “Təhsil İşçisi” Mətbəəsi. Bakı 688 səh;
19. Salahov Ə.S. (2007) Azərbaycanca mühasibat uçotunun beynəlxalq standartlara uyğunlaşdırılması və kompüterləşdirilməsinin bəzi problemləri /Qloballaşma prosesində Qafqaz və Mərkəzi Asiya: II Beynəlxalq Konqres, iqtisadi və beynəlxalq münasibətlər, (Məqalələr toplusu), I kitab. Bakı, “Qafqaz Universiteti” Nəşriyyatı, 70 səh;
20. Salahov Ə.S. (2008) Mühasibat uçotunun beynəlxalq standartlara uyğun təkmilləşdirilməsi nəzəri və metodoloji əsasları haqqında //Kooperasiya: Tarix və reallıqlar (Məqalələr və tezislər toplusu). Bakı, “Kooperasiya” nəşriyyatı, 578 səh;
21. Salahov Ə.S. (2009) Kompüter mühasibatında Milli Mühasibat Uçotu Standartlarının tətbiqinin bəzi məsələləri /Böhrandan sonrakı iqtisadiyyatda maliyyə resurslarının səmərəli idarə olunmasında şəffaflığın rolu /Beynəlxalq elmi-praktik konfrans/. Bakı, “İqtisadiyyat və audit” jurnalının nəşri, -500 səh;
22. Salahov Ə.S. (2008) Milli Mühasibat Uçotu Standartları və kompüter mühasibatının bəzi prinsipləri haqqında// “Kooperasiya” elmi-nəzəri jurnalı, №2 (17), Bakı, s.105;

23. Salahov Ə.S., Mehdiyev V.M.. (2016) Mühəsibat uçotu. Dərslik. Bakı, “3 sayılı Bakı Mətbəəsi” ASC,-566 s.
24. Salahov Ə.S (2008) Mühəsibat uçotunun kompüterləşdirilməsi. Azmühəsib mühəsibat uçotu proqramlar paketinin tətbiqi xüsusiyyətləri. Dərs vəsaiti. Bakı,- 236 səh;

İngilis dilində

1. Becker S.G. (2004). “Municipality and Economics”. London, 345 p;
2. Crouch T.A. (2013). “Financial provision of the state social policy”. London, 158 p;
3. Friedman J. (2006). “Regional Development policy”. A case study of Venezuela, London, “The MIT press”. 314 p.

İnternet resursları

1. <http://www.azerbaijan-news.az/>
2. www.maliyye.gov.az
3. https://www.muhasib.az/accountsoft_index.php
4. http://muhasibat.az/wpcontent/uploads/dlm_uploads/2017/05/%C4%B0dar%C9%99etm%C9%99-u%C3%A7otu-ACCA-F2-Az%C9%99rbaycanca.pdf
5. <https://vergiler.az/news/economy/2603.html>

Cədvəllərin siyahısı

Cədvəl 1: İdarəetmə uçotu ilə maliyyə uçotu arasındakı fərqlər.....	41
Cədvəl 2: Müxtəlif metodla SMMD-nin tapılması.....	46
Cədvəl 3: Müasir uçotun həll etdiyi məsələlər.....	65